

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. HJ fot. 2002. – *The church seen from the south east.*

ENDELAVE KIRKE

NIM HERRED

Øen Endelave tilhørte i middelalderen kongen. Afgiften var ansat til 20 mk. i Kong Valdemars Jordebog fra 1231.¹ Middelalderen igennem var den i lange perioder pantsat til forskellige herrer, 1253 til hertug Albrecht af Braunschweig, 1406 til hr. Mogens Munk, 1472-84 til hofmester Erik Ottesen Rosenkrantz til Boller, 1497 til fru Anne, enke efter dennes søn, Holger Eriksen Rosenkrantz, og endnu fra Kong Hans' tid og frem til reformationen til de katolske biskoper i Århus.² Kirken er på intet tidspunkt omtalt, heller ikke i forbindelse med ekstraskatten 1524.

En præst nævnes første gang 1555, da han fik tillagt dele af kongetienden.³ På dette tidspunkt var ø og kirke blevet en del af dronning Dorotheas livgeding.⁴ 14. aug. 1608 forpagtede kongen kirketiensten ud til skriveren på Åkjær, Mikkel Pedersen fra gården Kanne i Hvilsted sogn (Hads hrd.).⁵ Under Skånske Krig (1675-79), da kongen var i akut pengemangel, solgtes hele

øen 10. maj 1677 med birkeret, kirketiensten, jus patronatus og kaldsret samt herligheden af præstegård, degnebol og hele kirken til amtmanden på Åkjær, Christoffer Sehested til Nislevgård, som fik tilladelse til at oprette en adelig sædegård på Endelave.⁶ Planerne blev imidlertid aldrig virkeliggjort, og 1694 købte kongen øen og kirken tilbage, men kun for 1695 at videresælge dem til baron Frederik Krag til Stensballegård øst for Horsens (jfr. alterkalk og (†)altertavle).⁷ Kirken fulgte nu de næste hundrede år gårdens skiftende ejere, indtil den 1796 solgtes til major ved det slesvigske rytteriregiment Georg Ditlev Schildknecht (jfr. Ætterskabsstol, kirkegårdsmonument), der året efter fik lov til at oprette gården Louisenlund på Endelave af to tidligere bondegårde.⁸ Kirken fulgte nu Louisenlund, sidst bevidnet 1850.⁹ Den overgik til selveje 22. juni 1910.¹⁰

2002: Endelave sogn indgår i Århus stift og ligger i Horsens kommune, Vejle amtskommune.

Kirken ligger på flad mark i den vestre ende af Endelave by, helt ud til nordstranden og mellem de to gadekær ved landsbyens øst-vestgående hovedfærdselsåre (jfr. fig. 2 og 3). Præsteboligen ligger øst for det østre gadekær, lige ved siden af en firlænget gård, der tidligere var præstegård (jfr. fig. 2), herefter bolig for præstegårdsforpagteren og nu i stuehuset rummer øens museum. Umiddelbart sydvest for kirkegården står den tidligere skole, som 1905 flyttedes til en ny bygning i byens østre del.

Kirkegårdens hegn og indgange. Kirkegården, der 1830 blev planeret,¹¹ hegnes mod stranden af et halvanden meter højt glacis over en dæmning, etableret i vinteren 1946.¹⁰ På dette udsatte sted siges hegnet i 1840 at være 'helt uforsvarligt' og ønskedes opført af sten. Formentlig skete det dog ikke, for 1848 var jordvolden mod havet skredet ned og blev året efter atter opkastet.¹¹ De tre øvrige sider har formentlig altid haft kampestensdiger,¹² som mod øst og vest er omsat o. 1970 og lagt i mørtel. Vestdiget har derimod karakter af en befæstning omkring en kerne af jord. 1880 ønskede man at afgrave dets sydvestre del samt hjørnet, hvis bredde var uforholdsmæssig stor.¹⁰

Hovedindgangen mod syd består af køreport og fodgængerlåde mellem grå granitsteler, af hvilke den midterste mod vejen bærer indhugget årstal »1869« og initialerne J J H for den ukendte giver. Fløjene er sortmalede jerntremmelåger og er fornyet 1977 ifølge aluminiumsplade med følgende graverede indskrift: »Skænket af Mary Christensen 1977. IR.«. Vestligst i syddiget er en fodgængerlåde, som lukkes af en fløj svarende til hovedindgangens; dog ophængt i jernstolper. Denne låge, som tidligere gav adgang fra skolen sydvest for kirken, havde mistet sin hovedfunktion ved flytningen af skolen og ønskedes 1920 lukket. En 'stærk opinion' herimod forhindrede imidlertid gennemførelsen.¹⁰ Endelig er der midt i det østre dige, formentlig samtidig med dets omsætning o. 1970, etableret en stente med fire trin på hver side.

Bygninger m.m. på kirkegården. En hvidkalket, teglhængt bygning inden for østdigets nordre del (jfr. fig. 42) er opført o. 1995 efter tegninger af De Jyske Arkitekter. Bygningen rummer inden for nordgavlen kontor mv. for graveren, offentligt toilet i midten og mod syd et kisterum. Nord for kirken, mellem koret og diget er ved samme tid indrettet redskabsbyg-

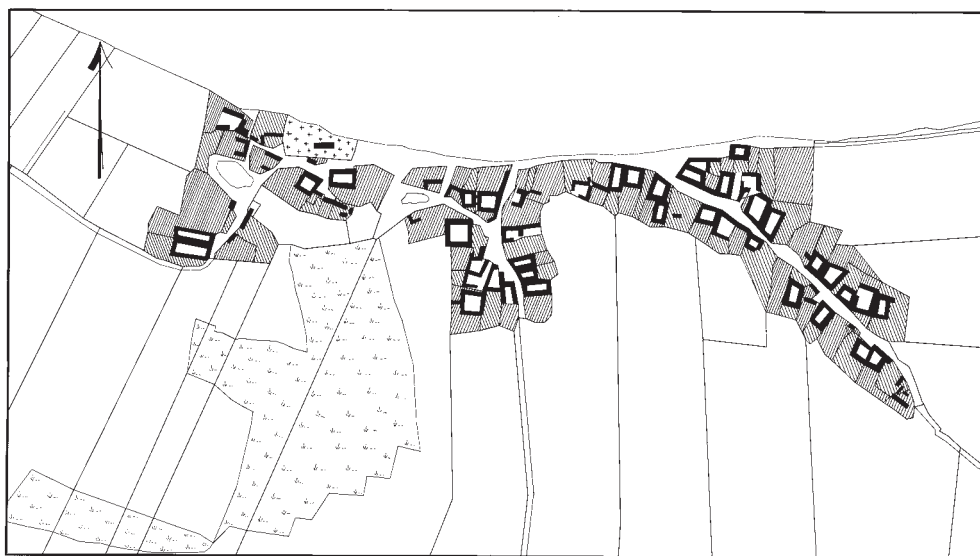

Fig. 2. Endelave by 1:10.000. Opmålt af M. Schmidt 1818, omtegnet 1862 af Glahn. Kopieret af Birgitte Andreasen. – Map of the village. Surveyed 1818, corrections added until 1862.

Fig. 3. Luftfoto af kirken og kirkegården, set fra sydvest. Sylvest Jensen fot. 1947. KglBibl. – *Aerial view of the church.*

ning ved udvidelse af et eksisterende (†)nød-tørftshus, der 1964 omtales som 'tarveligt og lidet pynteligt'.

Et *†klokkehus*, formentlig en fritstående klokke-stabel, omtales tidligst 1687 som et 'træværk uden for kirken'.¹³ 1700 skulle klokkehuset hjælpes;¹⁴ men blev muligvis afløst af en tagrytter (jfr. s. 5307). Omtalen 1820 af et 'stillads', hvori klokken havde hængt indtil indflytning i østgavlen,¹¹ kunne tyde på, at en fritstående klokkestabel ikke desto mindre var bevaret funktionsdygtig indtil da.

Beplantning. På norddiget vokser et læhegn bestående af elm, tjørn, hyld og nyplantet bornholmsk røn, som gradvis skal afløse de sygdomsramte elmetræer fra o. 1948.¹⁵ På den søndre del af det vestre dige er en vildtvoksende blanding af bl.a. buketorn og humle. I 1947 hegnedes øst- og sydsiden (jfr. fig. 3) af popler, som formentlig er fjernet i forbindelse med omsætningen af digerne.

BYGNING

Den middelalderlige kirke er uden nærmere daterende enkeltheder, men antagelig fra periodens senere del i lighed med andre gudshuse på vore småøer, eksempelvis øerne i Horsens Fjord, Alrø (s. 2843) og Hjarnø (Vejle amt). Den oprindelige kerne udgøres af kor og skib, der dog næppe er samtidige. Et våbenhus er tilføjet på sydsiden foran skibets eneste dør, muligvis i 1500rne.

Allerede 1676 klagede man over kirkens lidenhed, som umuliggjorde plads til alle kirkegængere – et forhold, som søgtes afhjulpet på forskellig vis, bl.a. ved udvidelse af skibet på korets bekostning, formentlig gennemført ved en ombygning 1707. Som led i en hovedrestauration 1931 tilføjedes et tårn i vest samtidig med opførelsen af en ny triumfinur mellem kor og skib. Orienteringen er omtrent solret.

Kor og skib er opført efter midten af 1300rne. Materialet er *marksten* over en syld af samme materiale, der udvendig træder frem under korets mure, men kun stedvis for skibets vedkommende. Fra våbenhusets loftsrum ses enkelte tegl-

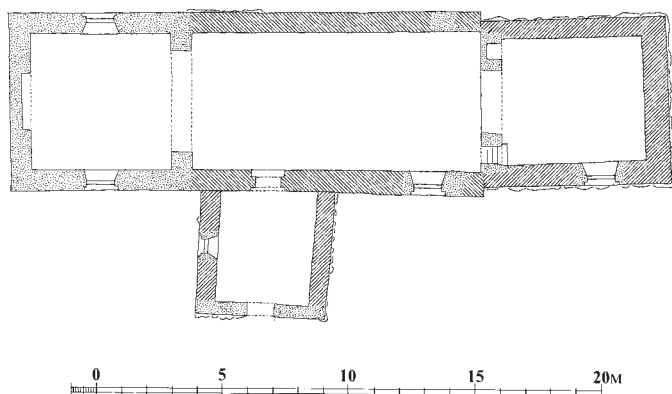

Fig. 4. Grundplan 1:300. Opmålt af HJ og Mogens Vedsø 2001, tegnet af HJ 2002. – Plan.

brokker i det pudsede og hvidtede murværk, hvis krone er afrettet med tegl.

De to afsnit er næppe jævngamle – et forhold, som antydes af såvel korets relativt store bredde som afvigelsen fra en fælles flugt i sydmurene. Formentlig er skibet ældst og kan en tid have stået alene. Fælles for de to afsnit er fraværet af vinduer, både på den mørke, forblæste nordside og i korets østgavl. Det bemærkes også, at de vinduesløse nordmure er spinklere end de tilsvarende mod syd, hvor kirkens få åbninger af ældre dato er indsat.

Den eneste oprindelige detalje er skibets dør, en fladbuet, teglmuret åbning med udvendig fals og indvendig anslagsniche (jfr. fig. 10 og 32). Skibets østgavl med *triumfmur* ud for hjørnerne er fjernet ved ombygningen 1707.

Våbenhuset, muligvis tilføjet engang i reformationstårnhundredet, nævnes tidligst 1676.¹⁶ Materialet er marksten over en udvendig synlig syld, og i flankemurene ses, at tilbygningen over et skel ca. 2,2 m over jordsmon, er forhøjet med teglsten. Gavlen med den fladbuede dør er fornyet med små mursten, og indtil hovedrestaurationen 1931 var døren flankeret af to små vinduer med støbejernsstel, indsat o. 1878,¹⁰ formentlig samtidig med den cirkulære glug i taggavlen. 1931 blev de to støbejernsvinduer fjernet og åbningerne blændet til fordel for et lille fladbuet og udvendig falset vindue i vestmuren; et savskifte, som markerede gavlfoden blev ligeledes udmuret.

Tårnet er opført 1931 efter tegninger af kgl. bygningsinspektør Viggo Norn, Horsens (sml. Åle, s. 4358), som forestod den samtidige hoved-

restauration af kirken. Materialet er små gule sten, lagt i krydsskifte. Tårnrummet, som forbindes med skibet ved en bred, rundbuet arkade, har givet kirken øget stoleplads som kompensation for det samtidigt fjernede vestpulpitur. Rummet, der står med bjælkeloft, svarende til kor og skib, belyses af fladbuede, udvendigt falsede vinduer – et i hver af sidemurene. I modsætning til skibets oprindelige vestgavl, som fjernedes ved tårnets opførelse, er tårnrummets vestside vinduesløs, idet her er udsparet en rundbuet vægning, hvori opgangen til et torgelpulpitur tidligere var anlagt.

Tårnet rummer en samtidig fyrkælder, hvortil nedgangen sker via et trappeløb udvendig langs sydmuren. Opgangen til de øvre stokværk, som arkitekten oprindelig havde foreslået henlagt til et trappetårn på nordsiden (jfr. fig. 6–7), sker via våbenhusets og skibets loftsrum. Fra det mørke mellemstokværk giver en trappe adgang til klokkestokværket, som åbner sig med fladbuede, udvendigt falsede glamhuller mod alle fire verdenshjørner. De nord-sydvendte taggavle er glatte og kronet af toptinder.

Et *trappehus* østligst på skibets nordside med opgang til tårnerskabsstol (s. 5323), formentlig fra o. 1800, ønskedes 1850 fornyet. Tilbygningen, som da kaldtes 'skuret over opgangen til pulpituret',¹¹ blev fjernet 1890 kort tid efter stolens nedtagning. Tilbygningen, der 1888 var revnet og ønskedes hvidtet, var antagelig af bindingsværk med halvstens tavl.¹⁰

Eftermiddelalderlige ændringer og vedligeholdelse. Kirkens tilstand efter 1600rnes krige var bedrø-

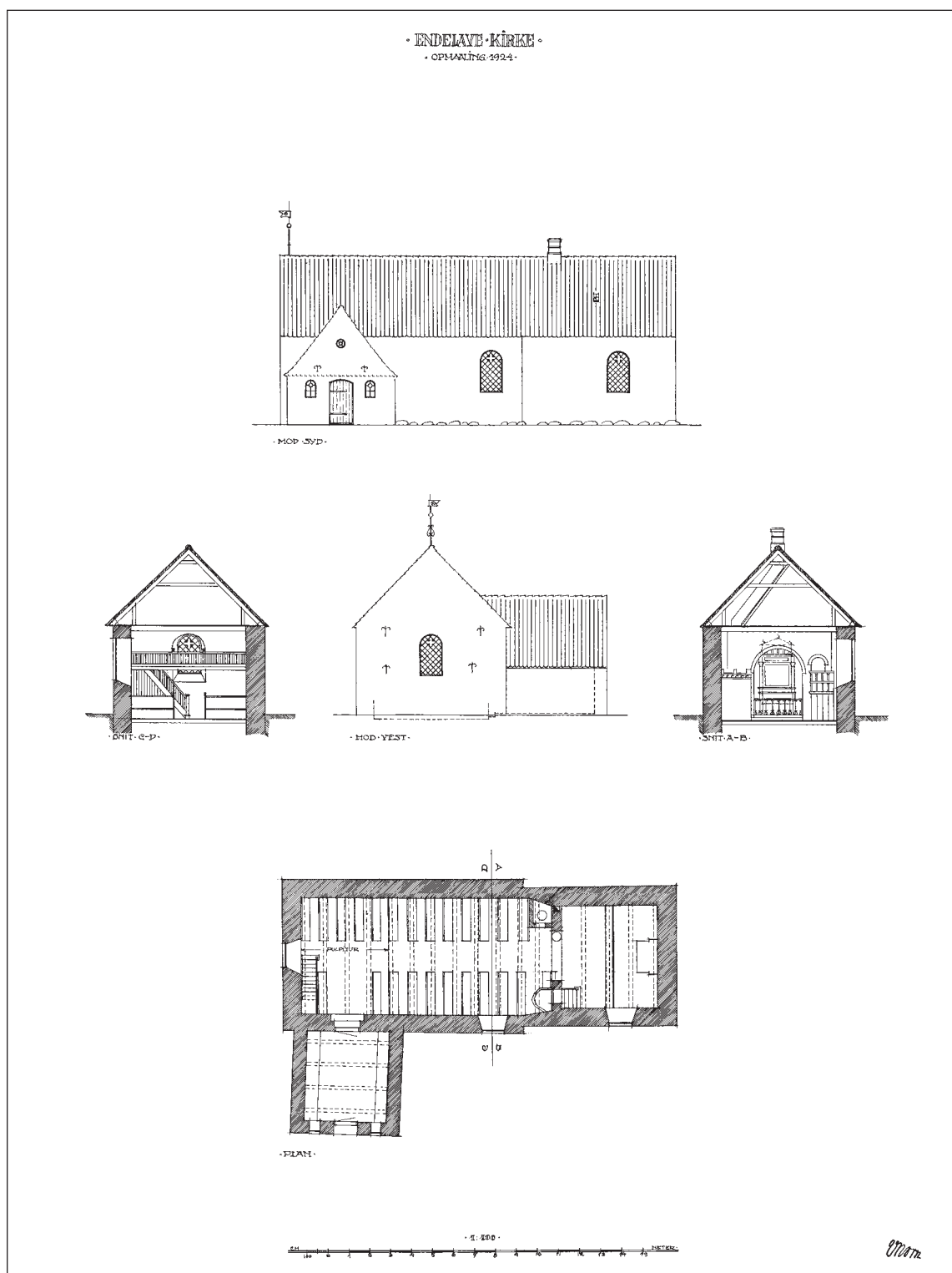

Fig. 5. Opmålinger. 1:300. (s. 5307) Facader, snit og plan. Målt og tegnet af Viggo Norn 1924. I Horsens Museum.
– Scale drawings, 1924. Facades to the south and west. Cross-sections looking west and east. Plan.

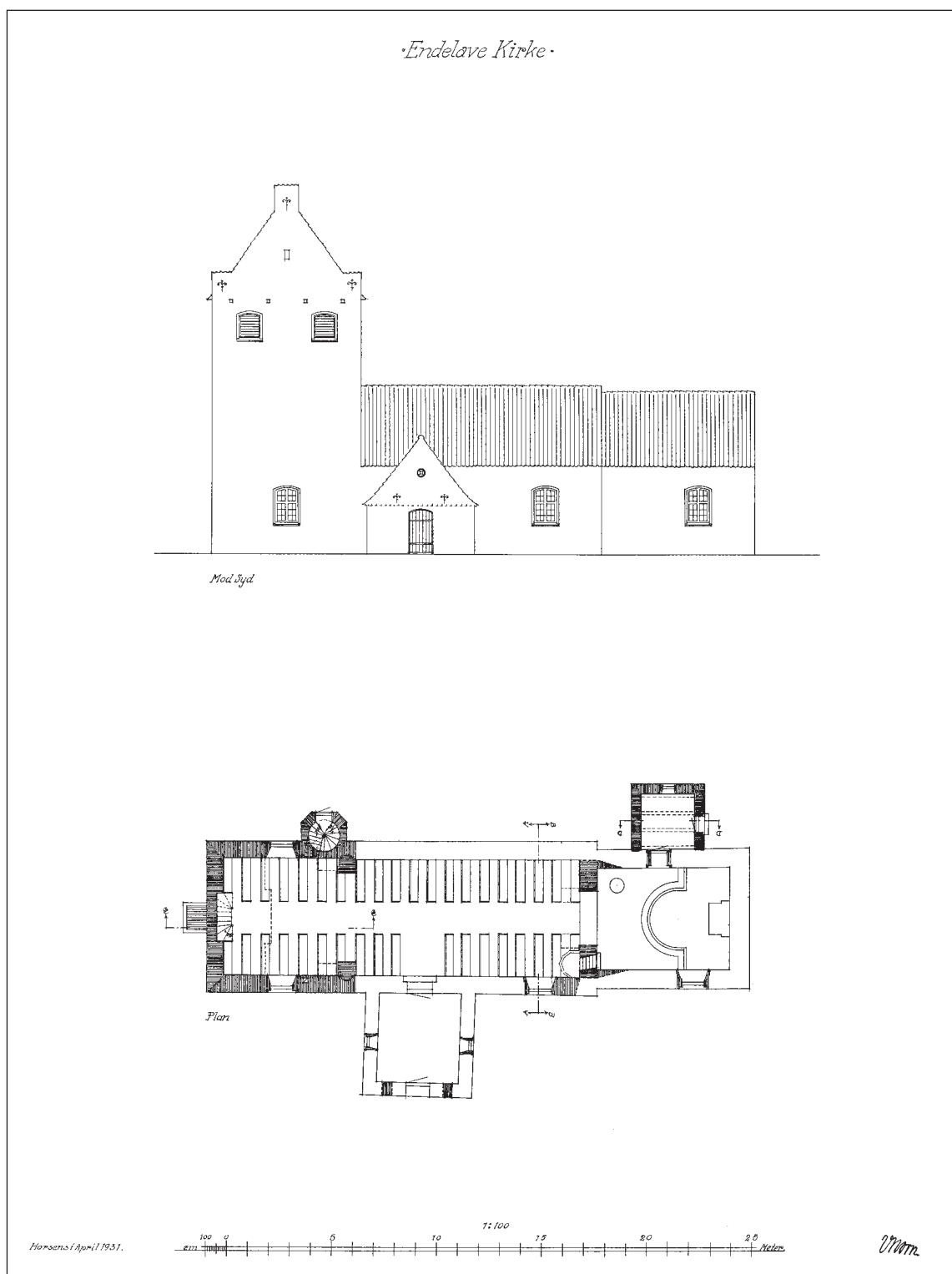

Fig. 6. Projekt til tårn og sakristi (s. 5307). 1:300. Facadeopstalt og plan. Tegnet af Viggo Norn 1931. I Horsens Museum. – Proposal for tower and sacristy, 1931. Elevation of the south facade and plan.

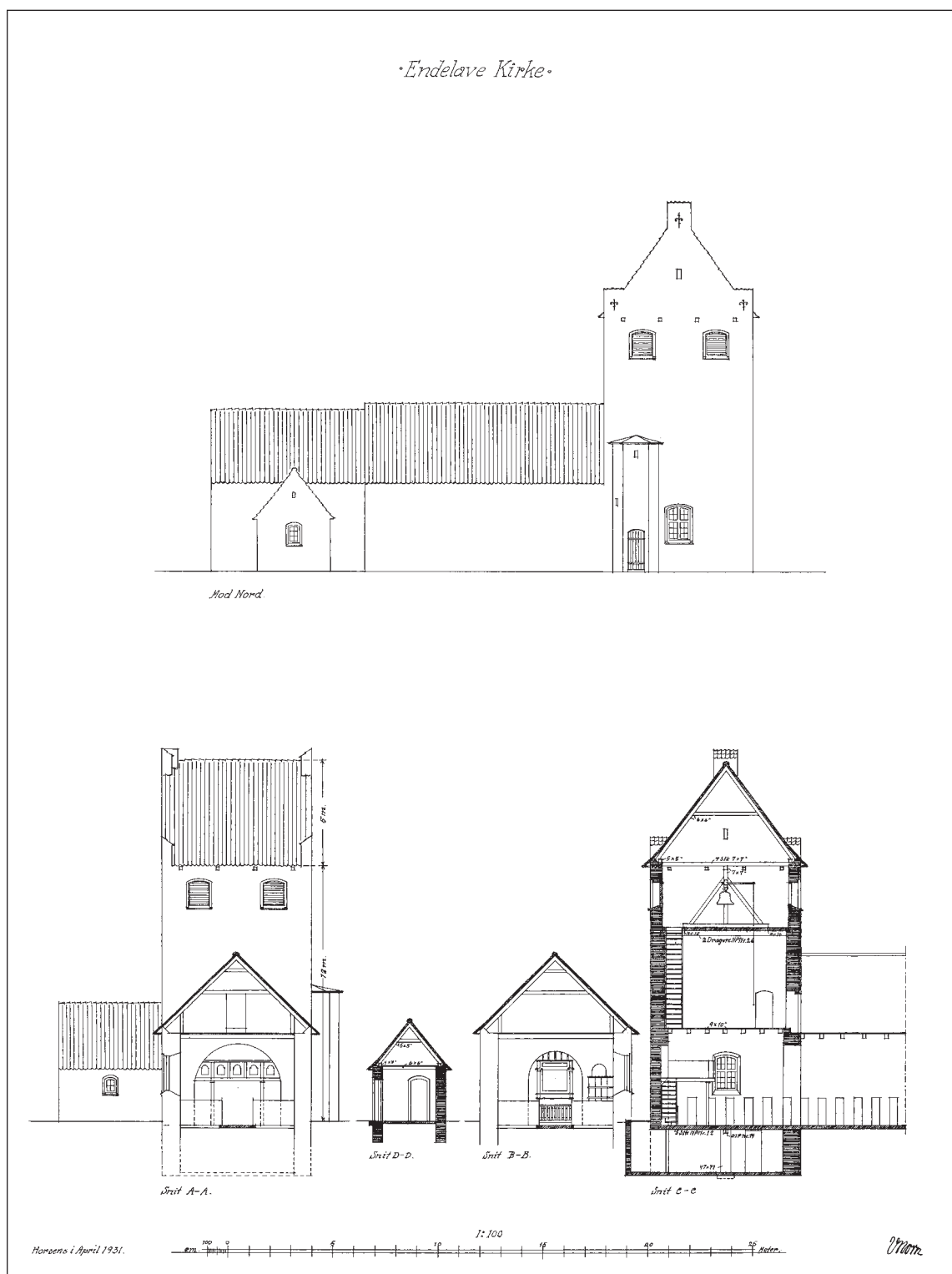

Fig. 7. Projekt til tårn og sakristi (s. 5307). 1:300. Facadeopstalt og snit. Tegnet af Viggo Norn 1931. I Horsens Museum. – Proposal for tower and sacristy, 1931. Elevation of the north facade, cross- and longitudinal sections.

velig, hvilket med stor tydelighed fremgår af synsforretningerne i hhv. 1673 (13. dec.) og 1676 (21. okt.):¹⁶ Tagstenene var meget forfaldne, da de havde ligget i mange år uden at blive repareret med kalk og lægter, ligesom sugfjælene behøvede fornyelser. Som følge af tagenes manglende vedligeholdelse var loftsbrædderne rådne og 'ganske farlige at sidde under'.

Man klagede endvidere over, at kirken var så lille, at af øens ca. 380 indbyggere (kvinder, børn og tjenestefolk iberegnet) var der kun plads til 116 personer i stolene og hen ved 50 stående på gulvet. 214 personer kunne således ikke få plads 'men må blive uden for på kirkegården, og når det er vådt vejrlig bliver den største del af menigheden borte, uanset at kirken ligger midt i byen, fordi de ikke ved enten de kan komme til at sidde eller stå'. Præsten håbede derfor, at kongen ville begave kirken med en lille sum penge fra en af de kirker i Skanderborg amt, der har 'midler til den arme kirkes (for)størrelse og store brøstfældighed'.

Først efter at kirken var blevet privatiseret og i 1695 erhvervet af baron Frederik Krag til Stens-

ballegård, blev der taget initiativ til at forbedre kirkens tilstand, men endnu 1702 var brøstfældigheden ikke afhjulpet.¹⁴ Der var således behov for reparation af indgangene til kirkegården og våbenhuset foruden af klokkehuset samt gulv og stole i det indre.

Ved en *hovedreparation* 1707 blev kirkebygningen endelig 'mesten fra grunden op' repareret.¹⁴ En nærmere specifikation af arbejdet savnes, men i betragtning af de tidligere fremhævede pladsproblemer, forekommer det sandsynligt, at skibets udvidelse på korets bekostning er gennemført ved denne lejlighed. Indgrebet omfattede nedbrydning af triumfgavlen, der erstattedes af en spinklere skillemur, flyttet ca. 2 m ind i koret. Den ny triumfvæg forsvandt ved restaureringen 1931, men kendes fra opmålinger og fotografier (jfr. fig. 5, 9 og 45). Den åbnede sig i en rund korbue og omfattede desuden i væggens søndre del en ligeledes rundbuet opgang til prædikestolen; begge åbninger med falset stik mod skibet. Overgangen mellem triumfvæggen og det oprindelige, bredere skib var etableret ved behugning af korets sidevægge.

Fig. 8. Kirken set fra sydøst. Tranebjerg fot. o. 1900. – The church seen from the south east, c. 1900.

Fig. 9. Indre set mod øst. Foto o. 1900. I NM. – *Interior to the east, c. 1900.*

Efter fjernelsen af skibets østgavl har man lagt begge afsnit under samme tag, ligesom flytningen af triumfvæggen har medført ændringer i vinduernes plads. Således blev skibets søndre vindue nu trukket så langt som muligt østover af hensyn til belysningen på prædikestolen, ligesom korets eneste sydvindue formentlig også er rykket mod øst som led i denne omdisponering af kirkens indre.

Endelig kan forhøjelsen af våbenhuset og fornyelsen af dettes gavl være endnu et led i restaureringen 1707, og ifølge Pontoppidan havde kirken senere i århundredet »et lidet smukt Spir paa den vestre Ende af Ryg=Aasen«. ¹⁷ Hvis 'spiret' var en tagrytter(?) og ikke blot en vindfløj, kan dette led vel også skyldes baron Krag, der ifølge samme Pontoppidan havde kirken »næsten af nye opbygget 1707«.

Hovedrestaureringen 1931 er gennemført efter tegninger ved kgl. bygningsinspektør Viggo Norn,

Horsens, der allerede 1924 havde opmålt kirken (fig. 5). Planerne, hvis mest iøjnefaldende enkelthed var tilføjelsen af et tårn, synes imidlertid at gå endnu længere tilbage. Achton Friis, som besøgte øen 1922 fik således forevist et maleri, som viste kirken med et planlagt tårn – en tilføjelse han fandt særdeles kritisabel. ¹⁸ Norns tegninger, som er dateret april 1931, viser et projekt, som dog på en række punkter modificeredes, idet såvel et planlagt sakristi som et trappehus på tårnets nordside bortfaldt. Foruden tårnet omfattede fornyelsen en ny triumfvæg, der i modstrid med projektet indføjedes vestligst i koret og ikke i flugt med skibets hjørner. Korets taggavl, som var af bindingsværk (jfr. fig. 8) og 1921 betegnedes som skrøbelig, ¹⁰ nymuredes, ligesom tagværker og tagbeklædning reguleredes i pagt med det ændrede forhold mellem kor og skib.

Fig. 10. Våbenhusets indre set fra skibet (s. 5302). I baggrunden gravsten nr. 1 (jfr. fig. 37, s. 5327) og flankerende døren to pengebøsser (jfr. fig. 30, s. 5323). HJ fot. 2002. – *Interior of the porch seen from the nave. In the background tombstone no. 1 (cf. fig. 37) and flanking the door two collection boxes (cf. fig. 30).*

Gulvene blev fornyet med gule klinker, mens der i stolestaderne og inden for alterskranken lagdes bræddegulve. Vinduerne, af hvilke skibets enlige lysåbning flyttedes mod vest, blev alle nymurede med fladbuede stik og afspudsede trækarme. I våbenhuset, som efter opgivelsen af trappehuset udstyredes med en loftstrappe i sydvesthjørnet, blændedes gavlens to vinduer og et enkelt fladbuget indmuredes i vestsiden.

Restaureringen øgede antallet af pladser til kirkegængerne,¹⁹ og ved synet 1932 kunne man med tilfredshed notere, at 'kirken er nu en fryd for øen, og et smukt sted for menigheden at samles til gudstjeneste'.¹⁰

Den seneste større restaurering projekteredes 1964 af arkitekterne Aksel Skov og Aage Kristensen, Århus, og omfattede for bygningens vedkommende hovedsagelig en omlægning af gulvene, istandsættelse af murværket, herunder skalmuring af korets taggavl, samt installering af nyt varmeanlæg. Kirken kunne genåbnes 22. okt. 1967.

Kirkens *gulve* udgøres siden hovedrestaureringen 1931 af gule Hasleklinker, lagt på fladen uden fuge. I stolestaderne er der gulve af ludbe-

handlet fyrretræ, en fornyelse fra 1967, gennemført samtidig med omlægningen af klinkegulvene. Korgulvet er hævet et trin over skibets gulv, der ligger to trin lavere end gulvet i våbenhuset.

†*Gulve*. 1850 ønskede man kampestensgulvet i stolene optaget og erstattet af mursten, svarende til belægningen i gangen, der var fornyet 1846.¹¹ 1855 nævnes, at kirkens begravelser bør opfyldes, og gulvet omlægges med 'fliser', formentlig mursten²⁰ – et ønske, som gentages 1889. 1910 fornyedes skibets gulv, og i stolestaderne lagdes bræddegulv på betonunderlag. O. 1948 udskiftedes det ormædte trægulv bag alterskranken til fordel for et klinkegulv svarende til kirkens øvrige.¹⁰

Kirkens *vinduer* har afspudsede trærammer, indsat i fladbuede, falsede åbninger med smigede vanger mod det indre. De stammer fra hovedrestaureringen 1931, og afløste de hidtidige rundbuede tvinduer med støbejernsstel (jfr. fig. 5 og 8), af hvilke skibets gavlvindue bortfaldt som følge af tårnets opførelse.²¹ Disse vinduer var indsat 1867 i overensstemmelse med bestemmelserne i kirkesynsloven af 1861,¹⁰ og efterfulgtes for våbenhusets vedkommende af to små rundbuede støbejernsvinduer i gavlen,²² hvis konturer endnu er synlige efter tilmuringen 1931.

Både skibets og korets sydvinduer sad påfaldende østligt, og deres placering må have været en følge af triumfvæggens flytning. Efter opførelsen 1931 af den nuværende gavl længere mod vest blev skibets nye sydvindue derfor rykket vestover. Om den konkrete udformning af de ældre vinduer hedder det 1838 lakonisk: 'Alle meget forældede, delvis utætte, dunkle og forbrændte, bør alle udskiftes'.¹¹

Lofter. Samtlige afsnit har bjælkelofter, hvis bjælker er beklædt med brædder.

Tagværker og -beklædning. Mens tårnets fyrretræstagværk er samtidigt med denne bygningsdel fra 1931, rummer tagværkerne over de øvrige afsnit en blanding af gammelt og nyt. Således er korets gavlspær af eg, med udstemninger til to lag hanebånd, og med et sæt spærstivere, svarende til det eksisterende tagværk af fyr. Også skibets tagværk er hovedsagelig af fyr, om end med adskillige genanvendte dele af eg, alt nummereret fra øst mod vest. Endelig har våbenhuset et fyrretræs-

tagværk med skråstivere, som har afløst et lag hanebånd; dog viser gavlspæret, af eg, at tagstolen her tidligere havde to lag hanebånd.

Tagene er tækket med røde vingetegl og udhængt lukkes af sugfjæle, nu afsluttet med små gavlkonsoller fra 1931. Denne tagbeklædning rækker i det mindste tilbage til 1600'erne. 1673 behøvede man 100 tagsten til kirketaget og $\frac{1}{2}$ tylvt (d.e. seks brædder) til sugfjæle. Endnu 1676 var størstedelen af tagstenene, både over kirken og våbenhuset, meget forfaldne, fordi 'de har ligget mange år uden nogen reparation med kalk og lægter'.¹⁶

Kirken står i dag hvidkalket ude som inde; tagene er hængte med røde vingetegl og bjælkelofterne er gråmalede.

(†) *Vindfløj*. Den vindfløj, som på ældre gengivelser af kirken (jfr. fig. 5, 8 og 49) hæver sig over skibets vestgavl, er fra o. 1895¹⁰ og siden tårnets opførelse 1931 henstillet på loftet. Selve fløjen (fig. 12) er af kobber, hvori er udstanset Jesumonogram, flankeret af Alfa og Omega. Den afløste en ældre tvindfløj, som 1834 var 'krummet og forrustet'.¹¹ 1894 opgav man at reparere den.¹⁰

Opvarmning. Kirken har oliefyret centralvarmeanlæg med radiatorer, installeret 1967 som afløser for tårnkælderens kalorifer fra hovedrestaurationen 1931. Indtil da var kirken opvarmet med en tkakkelovn, opstillet i skibets nordøstre hjørne og skjult i et muret 'hus' (jfr. fig. 9, 45) af en type,

Fig. 12. (†) Vindfløj o. 1895 (s. 5309). HJ fot. 2002. – (†) *Weather vane*, c. 1895.

som fandt anvendelse i flere andre østjyske kirker, f. eks. Vedslet (s. 4680).

Kalkmaleri. I forbindelse med renoveringen af kirkens vægge 1967 fremdroges på korets nordvæg indristede cirkelslag til et senmiddelalderligt indvielseskors af hjultypen (fig. 11), hvis farver var slidt bort.²³

† *Kalkmalerier*. I forbindelse med altertavlens modernisering o. 1707 har man antagelig ladet den indramme af et kalkmalet draperi, som 1879 ønskedes fornyet med limfarve.¹⁰ Det forsvandt samtidig med altertavlen 1902, men ses på to ældre fotografier (jfr. fig. 9, 29).

INVENTAR

Oversigt. Indtil o. 1900 var det lille kirkerum tæt pakket med inventar (fig. 9, 29). Bortset fra den noget anonyme og stærkt ophuggede døbefont stammer inventaret helt og holdent fra efterreformatorisk tid. Ældst og muligvis fra o. 1550 er en jernbunden dør. Prædikestolen fra o. 1575 synes i sin oprindelige skikkelse at have været opstillet foran triumfvæggen som en såkaldt lektorieprædikestol. Af nyindretningen fra reformationsårhundredet er ydermere bevaret fløjene fra en lidt yngre (†) altertavle. Herpå har man under senere overmalinger bl.a. fremdraget den kendte lutherske allegori af Mennesket mellem Loven og Evangeliet, baseret på titelbladet til Christian III.s bibel fra 1550.

O. 1707 blev altertavlen overmalet med nye fremstillinger, af hvilke Nadveren og de fire evangelister nu er ophængt i skibet, mens to af de nye fløjmalier er bevaret på bagsiderne over de delvis synlige første udmalinger. Altertavlens nystaffering var led i kirkeje-

Fig. 11. Indristet indvielseskors på korets nordvæg (s. 5309). Jesper Weng fot. 2001. – *Carved consecration cross*.

Fig. 13. Indre set mod øst. HJ fot. 2002. – *Interior to the east.*

ren Frederik Krag's gennemgribende fornyelse af kirken med en omdisponering af triumfvæggen, hvorved lektorieprædikestolens kurv flyttedes til skibets sydøsthjørne med opgang via en åbning i den nye triumfvæg. Andre vidnesbyrd om kirkens genopretning efter dens forarmede tilstand i kølvandet på svenskekrigene (jfr. s. 5306) er alterstagerne, skænket 1696 af Niels Sørensen Gylling og hustruen Karen Nielsdatter; endvidere alterkalken fra 1697 med giverindskrift for baron Frederik Krag og dennes anden hustru, friherreinde Charlotte Amalie Griffenfeld. Endelig kan en fontehimmel, som nu opbevares på loftet, vel tænkes at stamme fra hovedrestaurationen o. 1707.

Et Therskabspulpitur i nordøsthjørnet vis a vis prædikestolen er formentlig opstillet i begyndelsen af 1800'erne på foranledning af øens nye ejere, familien Schildknecht. Stolen, der fjernedes 1890, havde egen udvendig opgang tæt ved familiegravstedet.

I 1900'erne er kirkerummets hele stemning og karakter blevet stærkt ændret. Forandringerne indledtes med anskaffelsen af en ny altertavle 1902 samtidig med nedtagningen af den gamle fløjaltertavle og fjernelsen af korets præste- og degnestole, af hvilke den

sidstnævnte antagelig var anskaffet i 1500'ernes sidste tredjedel. I århundredets andet og tredje årti fortsatte fornyelserne med opstilling af nye stolestader og et vestpulpitur, mens en privat velgører udstyrede kirken med lysekroner og præsterækketavle. Disse og andre nyanskaffelser indgik i det udvidede og omdisponerede kirkerum, som var resultat af kirkens ombygning 1931, da triumfvæggen fremrykkedes og vesttårnet tilføjes med plads til stolestader og et mindre pulpitur (til et harmonium). I 1943 opsattes på altertavlen fløjene fra renæssancetavlen, der siden 1902 havde ligget på loftet. Også evangelistmalerierne fra den gamle tavle fremdroges og blev opsat på brystværnet af tårnrummets pulpitur, mens storfeltets nadværmaleri siden 1902 havde været ophængt på skibets nordvæg. Ved den seneste hovedstandsættelse i 1967 er grundtrækkene i det 1931 ændrede kirkerum fastholdt; dog veg tårnrummets pulpitur pladsen for et orgel, hvorved evangelistmalerierne i stedet måtte ophænges på skibets sydvæg. Endelig blev rummets farveholdning ændret, bl.a. ved en nystaffering med lyse grå farver af stolestaderne, der hidtil havde stået med egetræsådring.

Fig. 14. Altertavle 1902, tegnet af Hector Estrup og med samtidigt maleri af Rudolf Rud-Petersen (s. 5312). Fløjene fra den tidligere (†)altertavle, o. 1590, er monteret 1943 (s. 5313). Jesper Weng fot. 2001. – *Altarpiece, 1902, by Hector Estrup with contemporary painting by Rudolf Rud-Petersen. The wings of the earlier (†)altarpiece from c. 1590 were set up in 1943.*

Alterbord (jfr. fig. 14), nyere, af fyr, 137×45 cm, 101 cm højt.

†Alterborde. 1) Middelalderligt(?), muret. 1673 og atter 1676 foresloges det at beklæde alterbordet med brædder, da det var så ujævnt, at præsten kun 'med stor farlighed kunne betjene sakramenterne, som han måtte stille på et lille bræt'.¹⁶ 2) O. 1707(?), af brædder. 1884 ønskedes alteret (d.e. al-

terbordet) forkortet otte tommer i bredden for at få mere plads.¹⁰

Alterklæde (jfr. fig. 45), nyere, af rødt fløj med kors af guldgaloner. Alterdugen kantes af forstykker (remser), som udskiftes efter kirkeåret. Således benyttes i tiden fra faste til påske og pinse en remse (jfr. fig. 14), hvorpå er broderet en række symboler (Korslam, kors, druer, Helligåndsdue og

Fig. 15a–b. Forsider af fløje fra (†)altertavle o.1590, jfr. fig. 9 og 29. a. Nordfløj: Mennesket mellem Loven og Evangeliet (s. 5314). b. Sydfløj: Opstandelsen (s. 5314). Roberto Fortuna fot. 1998. – *Fronts of wings from (†)altarpiece, c. 1590; cf. figs. 9 and 29. a. North wing: Mankind between the Law and the Gospel. b. South wing: The Resurrection.*

Guds hånd) under følgende indskrift med store skønskriftbogstaver: »Vort lam har sejret. Lad os følge det«. De andre forstykker viser: a) guldbroderede kors, vekslende med vinløv (høstgudstjeneste), b) broderede kors med trepasender, forstykke og dug i ét samt c) kniplet med kors i trepas, signeret B(enny) K(rogh) 95.

†Alterklæder. 1616 købtes lærred til et alterklæde.²⁴ 1687 opregnes et nyt alterklæde af fin rød skarlaglen med silkefrynser. Endvidere en fin alterdug med kniplinger, skænket af kirkejeren Christoffer Sehested og hustru.¹³ 1838 og

atter 1854 ønskedes nyt alterklæde af rødt fløj,¹¹ hvilket omsider gennemførtes 1862.¹⁰ Siden 1885 har det røde fløjlsalterklæde, der fornyedes 1892 og 1928, været smykket af guldbroka-deskors.

Altertavle (fig. 14), 1902, nyrenæssance, af eg, tegnet af arkitekt Hector Estrup, Horsens, skåret af snedker Martin Jensen, Endelave, og udsmykket med samtidigt, signeret maleri ved Rudolf Rud-Petersen; 1943 suppleret med to malerifløje fra kirkens (†)altertavle fra o. 1590 med dele af en nystaffering fra o. 1707 (se ndf.).

Fig. 16a-b. Bagsider af fløje fra (†)altertavle o. 1590, hvis fremstillinger hovedsagelig dækkes af malerier fra tavlens modernisering o. 1707, jfr. fig. 17-20. a. Nordfløj: Korsfæstelsen (s. 5315). b. Sydfløj: Korsnedtagelsen (s. 5315). Roberto Fortuna fot. 1998. – *Backs of wings from (†)altarpiece, c. 1590, most of the pictures covered by paintings from the modernization of the altarpiece c. 1707; cf. figs. 17-20. a. North wing: The Crucifixion. b. South wing: The Deposition.*

Tavlen er formet som en forenklet gentagelse af den gamle (†)renæssancetavle med storfelt på lavt fodstykke, flankeret af kannelerede, korintiske søjler, hvorover arkadesmykket, gavlkronet topstykke med drejede kuglespir og volutter. I gesimsens og fodstykkets friseelter er med versaler indskåret citater fra Lukasevangeliet (Luk. 10, 41-42) som kommentarer til storfeltets maleri.

Tavlen står i lakeret og poleret træ med forgyldning af profiler, kapitæler og indskrifter. Storstykkets maleri, olie på lærred, 112×104,5 cm, forestiller Jesus' besøg hos Martha og Maria og

er udført af Rudolf Rud-Petersen, hvis signatur »RUDP-1902« læses nederst til højre. Scenen, som røber inspiration fra kunstnerens italienske studieår, er henlagt til en sydlandsk søjleloggia, som ligger badet i sollys. Afvigende i karakteren er topstykkets fire evangelisttegn med tilhørende navne, skrevet med versaler på hvide skriftbånd: »Mattæos«, »Markus«, »Lukas« og »Johannes«.

(†)Altertavle (fig. 15-16), o. 1590, udformet som en trefløjet opbygning med spinkle korintiske søjler, flankerendeorstykket og med bevægelige sidefløje. Lavt fodstykke med søjlepostamenter

og arkadesmykket, gavlkronet topstykke. Bevaret er de to sidefløje, som indgår i den nuværende altertavle, om end til dels med sekundær bemaling. Storstykkets udsmykning er derimod forsvundet senest o. 1707 (jfr. ndf.), mens dele af den dekorative indfatning (søjlerne, postamentfylding) endnu registreredes 1939.²⁵

De to fløje, som i tiden o. 1900–39 henlå på kirkens loft, blev restaureret 1940–42 af Einar V. Jensen, Køge. Den sekundære bemaling af forsiderne fjernedes efter registrering (jfr. fig. 17, 18a–b), mens den bevaredes på bagsiden over det delvis synlige første malerilag (fig. 16a–b). 1998 blev fløjene genkonserveret af Nationalmuseet.

Sidefløjene, 144,5×75,5 cm, er samlet af tynde egebrædder i karnisprofileret ramme (skrånket for-neden). Både for- og bagside er bemalet med oliefarver over tyndt kridtlag og viser fortællende fremstillinger over tværrektangulære indskriftelter med bibelsteder, udført med gylden eller sølvfarvet fraktur eller versaler på sort bund inden for rødlig ramme; på rammeværket er konstateret levn af rosetter i sølv og guld samt maureskeornamenter.

Fløjenes for- og bagsider kombinerer parvist gammel- og nytestamentlige motiver i pagt med samtidens forkærlighed for typologiske sammenstillinger. *Forsidernes motiver* er følgende: 1) Nordfløjen (fig. 15a) viser en allegori over mennesket på skillevejen mellem Loven og Evangeliet, mellem Synd og Nåde.²⁶ Fremstillingen bygger antagelig på titelbladet fra Christian III.s bibel fra 1550, men stærkt forenklet og stedvis ændret.²⁷ Således er træsnittets turbanklædte profet her afløst af ypperstepræsten Aron med mitraprydet tiara, ædelstensbesat brystskjold etc. (2 Mos. 28 og 39). Endvidere er forlæggets fremstilling af israelitterne og kobberslangen udeladt. Dette synes at bero på en misforståelse fra malerens side; i hvert fald hentyder det tilhørende citat fra Johannesevangeliet netop specifikt til dette gammeltestamentlige forvarsel om Kristi frelsebringende offerdød på korset: »Lige som Moses ophøjede en Hugorm i Ørken/ saa bør Men(ni)skens Søn op-høys / paa det at alle de som tro paa hanem/Icke skulle fortabis/Men haffue det euige Liiff. Iohannis 3.« 2) Sydfløjen (fig. 15b) gengiver Opstandelsen med Kristus stående på sarkofagen, mens

de romerske gravvogtere er vist dels sovende, dels flygtende i rædsel. Skriftfeltet på fyldingens nedre del svarer formelt til behandlingen i nord og gengiver følgende bibelsted: »Jeg er opstand(e)lsen oc liffruit/ Huo som tror paa mig hand skal leffue, alligeuel at hand døer. Oc huo som leffuer oc tror paa mig/ hand skal aldri dø. Ioh(annes) XI«.

Bagsidernes motiver er følgende: 1) Nordfløjen (fig. 16a) har under det sekundære maleri af Korsfæstelsen haft en fremstilling af Isaks ofring. Dette fremgår af det forklarende bibelsted, som er anbragt analogt med forsides og hvorefter følgende er synligt: »Abraham trode Gvd oc [det] /er re[gnet] h[annem til]/ rette[r]dighed] Ro[m. 4,6]. Formdelst troen ofrete/ Abraham Isa[k] lere I«. I modsætning til forsides fraktur er teksten her skrevet med sølvfarvede versaler på sort grund.

I fyldingsfeltets øverste venstre hjørne er et mindre parti af det sekundære maleri afskallet og viser vingerne af den engel, Gud sendte ned fra himlen for at standse Abraham. 2) Sydfløjen (fig. 16b) har haft en fremstilling af Jesu dåb, hvorefter enkelte fragmenter er synlige omtrent midt i billedet under afskalninger i det sekundære maleri: Kristi profilvendte, skæggede ansigt ud for et ben, tilhørende den knælende Johannes Døber, der overhælder Kristi hoved med vand fra Jordanfloden.

Identifikationen fremgår desuden af den delvist bevarede kommentar, formelt behandlet som skriftstedet på nordfløjens bagside og formentlig fra Joh. 3,5: »[Vd]en saa er at nog[e]n/ bliffver fød aff wand o[c]/ [a]anden da [ka]nd hand icke/ komm[e] ind i Guds rige«.

Emnet for den oprindelige udsmykning af tårnfeltet, der kan have rummet en korsfæstelsesfremstilling, kendes ikke; men topstykkets trekantgavl viste ved nedtagelsen (jfr. fig. 29) et tårnmaleri, forestillende et brystbillede af Gud Fader med jordkuglen og højre hånd løftet i velsigende gestus. Selvom denne fremstilling må formodes at stamme fra tavlens ommaling o. 1707, er motivet så karakteristisk for vor kirkelige renaissancekunst, at der meget vel kan være tale om en gentagelse af den oprindelige fremstilling.

Sammenfatning. Med sine spinkle søjler, der var af samme højde som de bevarede fløje, fremtråd-

Fig. 17-18a-b. Forside af fløje fra (†)altertavle o. 1590, med †malerier fra tavlens modernisering o. 1707. 17. Nordfløjen: Prøveafdekning af 'Mennesket mellem Loven og Evangeliet' (jfr. fig. 15a og s. 5314) 18a. Nordfløjen: Gravlæggelsen (s. 5315). 18b. Sydfløjen: Opstandelsen (s. 5315). Ejnar V. Jensen fot. 1939. – *Front of wings of (†)altarpiece, c. 1590, with †paintings from the modernization of the altarpiece, c. 1707. 17. North wing: Uncovering of 'Mankind between the Law and the Gospel' (cf. fig. 15a). 18a. North wing: The Entombment. 18b. South wing: The Resurrection.*

te tavlen som et provinsielt arbejde, upåvirket af højrenæssancens modnere former. Fastholdelsen af den middelalderlige fløjkonstruktion kendes fra andre af vore tidlige, efterreformatoriske altertavler, og det samme gælder billedvalget, som foruden den lutherske allegori over Loven og Evangeliet omfattede karakteristiske præfigurationsmotiver som Isaks ofring og Jesu dåb.²⁸

Modernisering o. 1707. Som led i kirkens renovering under Frederik Krag's patronat (s. 5299) er renæssancetavlen blevet moderniseret, først og fremmest ved en nyopmaling, således at den ved synsforretningen 1716 kunne beskrives som en 'smuk stafferet altertavle'.¹⁴ Hovedtrækkene i denne fornyelse var indsættelsen af nye malerier i storfeltet og topstykket samt overmaling af de øvrige. Hovedparten af malerierne er bevaret eller kendt gennem fotografier:

Storfeltets maleri (fig. 20) blev skånet ved nedtagningen af den gamle tavle o. 1900 og ophængt

på skibet nordvæg. Maleriet, 98×105 cm, som er lavere end fløjene, er udført med olie på to vandret sammensatte planker. Emnet er Nadveren, malet efter kobberstik af Michel Natalis (1610–68) efter Abraham van Diepenbeeck (1596–1675) fra Antwerpen, der udførte forlæg i Rubenstraditionen for den blomstrende nederlandske reproduktionsindustri. I forbindelse med kirkens hovedrestaurering blev maleriet 1932 indsat i en ferniseret egetræsramme med tandsnit samt forgyldte hjørnerosetter, ifølge indskårne versaler og årstal på bagsiden (»E-KP1932«) skænket af Emil og Kirstine Petersen, jfr. alterskranke, præsterækketavle og lysekroner. Den ældre billedramme, gråmalet over egetræsådring, henligger på loftet.

Af *sidefløjenes* (†)malerier er bagsidernes endnu delvist bevaret, mens forsiderne blev fjernet 1939–42 efter forudgående fotografering. På forsiden af nordre fløj var malet Gravlæggelsen (fig. 18a), mens søndre fløj viste Opstandelsen

Fig. 19a-d. Evangelisterne. Malerier indsat i den o. 1707 moderniserede (†)altertavle, jfr. fig. 29. Nu ophængt på skibets sydvæg (s. 5316). Roberto Fortuna fot. 1998. – *The Evangelists. Paintings inserted in the (†)altarpiece, modernized c. 1707; cf. fig. 29. Now on the south wall of the nave.*

(fig. 18b). Bagsiderne viser mod nord Korsfæstelsen (fig. 16a), mod syd Korsnedtagelsen (fig. 16b).

Som forlæg for alle fire malerier har maleren benyttet kobberstik fra en passionsserie, stukket af Hieronymus Wierix (1553-1619) fra Antwerpen.²⁹ Dog er Korsfæstelsen moderniseret ved at ændre forlæggets frontale fremstilling af den korsfæstede til en gengivelse af Kristus i dødsøjeblikket (Luk. 23, 44f.). Forbilledet er Rubens' berømte fremstilling fra 1631, stukket af Paulus Pontius, som netop viser frelserens forpinte leger, hængende i næsten lodret oprakte arme, mens solen formørkes af skymasserne.³⁰

Topstykkets malerier (fig. 19a-d) er malet med olie på træ, 29×20 cm, over en lysegrå bund uden kridt. De fire evangelister er gengivet som brystbilleder, og synlige malekanter viser, at de oprindeligt har været rektangulære og først sekundært er tilpasset topstykkets arkadefelter. Efter opsætningen af den nye altertavle 1902 henlå malerierne på loftet, men opsattes 1931 på brystværnet af pulpituret i det nye tårnrum. Efter pulpiturets nedtagning 1967 ophængt på stolestadernes indgangspanel, efter restaureringen 1998 monteret på plade, ophængt på skibets sydvæg.

En *†*fremstilling i gavltrekanter af den velsigende Gud Fader eller Kristus (jfr. fig. 29) var muligvis en opmaling af det oprindelige motiv på samme sted, jfr. ovf.

Af rammeværkets bemaling var storstykkets søjlepostamenter bemalet med *†*våbener for patronen, baron Frederik Krag og dennes tredje hustru, Edel Krag. Endnu 1939 opbevarede et af disse *†*postamentfelter hos købmand Mathies Christiansen. Det viste Krag-slægtens våben, tre sorte krager på hvid grund, indrammet af krydsende grønne palmegrene og kronet af syvtakket, forgyldt krone; øverst guldmalede initialer F E K for Fru Edel Krag. Det andet postamentfelt har utvivlsomt rummet Kragvåbenet med baronens initialer (jfr. fig. 9, 29).

Behov for reparation nævnes i første halvdel af 1800'erne,³¹ og 1876 trængte både træværk og maleri til reparation 'ved en kyndig hånd'.¹⁰ Det fremgår af de gamle fotografier (jfr. fig. 9, 29), at storstykkets postament i slutningen af 1800'erne havde en indskrift (nadverordene?) med store skønskriftbogstaver, som formentlig var en del af den ønskede nystaffering. Sidstnævnte signaleredes endvidere ved følgende påskrift i evangelisten Lukas' bog (jfr. fig. 19c) med sorte skønskriftbogstaver: 'Denne altertavle blev i 1876 restaureret'. De andre overmalinger og retoucher, som er konstateret ved senere restaureringer stammer formentlig også delvis fra 1876-restaureringen; dog siges Nadvermaleriet ved forundersøgelsen 1939 at være opmalet ved ovennævnte købmand Christiansen. Den oprindelige renæssancetavle blev kasseret 1899, da træværket fandtes at være

Fig. 20. Nadveren. Maleri, indsat i storstykket i den o. 1707 moderniserede (†)altertavle fra o. 1590, jfr. fig. 9, 29. Siden 1902 ophængt på skibets nordvæg (s. 5315). Roberto Fortuna fot. 1998. – *The Eucharist. Painting, inserted in the main panel of the (†)altarpiece from c. 1590, modernized c. 1707; cf. figs. 9, 29. Has hung since 1902 on the north wall of the nave.*

brøstfældigt ligesom billederne skønnedes 'uden kunstnerisk værdi'. Man forventede ministeriets tilladelse til at 'anbringe en god kopi af et anerkendt kunstværk', mens rammen skulle udføres efter tegning af en kirkebygningskyndig arkitekt.¹⁰

Altersølv. Kalk (fig. 21), ifølge påskrift på bægeret skænket 1697 af kirkeejeren Frederik Krag og dennes anden hustru, Charlotte Amalie Griffenfeld, men muligvis sekundært ændret ved reparation. Den 22 cm høje kalk har cirkulær fodplade i to afsæt på bred standkant og et støbt krucifiks loddet på dens øvre kegleformede del, som virker fremmed for tidens norm. Dette gælder også skaftet, hvis knop med glatte bosser og profillister mod de tilgrænsende led imiterer senmiddelalder-

rens og renæssancens form. Bægeret har skrå sider og under mundingsprofilen følgende grave-rede versalindskrift omkring Krag-våbenet under friherrekronen og mellem krydsende palmegrene: »Anno 1697 haver her baron Friderich Kragh til Stens Balle Gaard og Fr(u) friherinde Charlotte Amalia Griffen Felt foræred denne kalck og disck samt oblate eske til Ende Lavve kierke Gud til ære og landbyggerne paa landet til nytte«. Ingen stempler. Kalken opbevares sammen med den formentlig senere tilkomne disk og oblatæske i et futteral af egetræ fra 1800'erne.

Disk (jfr. fig. 21), o. 1800, forgyldt, 13,6 cm i tvn. På fanen graveret hjulkors og i bundens opadvendte side et uidentificeret stempel som et 'P' (fig. 48).

Fig. 21. Alterkalk og disk. Kalken er skænket 1697 af kirkeejeren, baron Frederik Krag og dennes anden hustru, friherreinde Charlotte Amalie Griffenfeld. Disken er formentlig yngre (s. 5317). Jesper Weng fot. 2001. – *Chalice and paten. Chalice donated in 1697 by the church owner Baron Frederik Krag and his second wife, Charlotte Amalie Griffenfeld. The paten is probably later.*

Oblatæsker. 1) (Fig. 22), 17-1800'erne, oval, 8,7 cm bred og 2,6 cm høj. Den glatte, indvendigt forgyldte dåse har standkant og mundingsprofil. 2) (Fig. 23), o. 1922, af sølvplet, oval, 13,8 cm bred og 8,3 cm høj (inkl. knop). Terrinformet med korsformet knop på låget. Under bunden tre stempler: »N«, »Gero« og to tårne.³²

†Altersølv. 1) †Kalk og disk, 1616, anskaffet hos M... Guldsmed, Horsens, formedelst 14 rdl., hvor-

af 10½ var arbejds løn.²⁴ 1658 stjal svenskerne både kalk og disk, men tabte disken, som blev fundet af Christen tiemrer (tømrer). Sølvkalken måtte derimod erstattes af en †tinkalk.³³ 2) †Disk, 1697, skænket af kirkens patroner ifølge indskriften på bægeret af den bevarede alterkalk (jfr. ovf.). 3) †Oblatæske, 1697, skænket af kirkens patroner, jfr. ovf.

Vinskummeske, o. 1900, af sølv, med snoet skaft og afsluttende englehoved.

*Vinkande, o. 1875, af sort porcelæn med guld-kors og -kanter, fra Den kgl. Porcelænsfabrik. Ses på ældre fotografier (jfr. fig. 9, 29), nu i Endelave Museum (inv.nr. 0370).

Berettelsessæt, 1967(?), af sterlingsølv, udført af T. Linder-Madsen, Viby Sj. Kalken er 14, 2 cm høj, disken 9,6 cm i tv. og oblatæskan 6,5 cm i tv. og 3,6 cm høj. Alle har følgende graverede versaler under bunden: »T.L.M. Sterling 925.S.« †Berettelsessæt. 1) 1616 nævnes en kalk og disk af tin foruden det ovennævnte sæt af sølv.²⁴ 2) Et »lidet altertøj til sygeberetning« ønskedes 1832.¹¹ Ønsket opfyldtes dog først 1862, da man anskaffede et af sølv.²⁰

Alterstager (fig. 24), ifølge påskrift skænket 1696. De 42 cm høje stager har på den kraftige fods fladtrykte midtdel graverede versalindskrifter på punslet baggrund, hhv. »Niels Sofren[son] Gylling. Anno 1696.« og »Karien Niels Dochter. Anno 1696«. Nært beslægtede med alterstager fra Lisbjerg, skænket 1705 (s. 1413).

†Alterstager. 1616 nævnes to alterstager af træ,²⁴ som 1676 var »ganske forfuldede og forraadne«,¹⁶ og 1687 tilmed ormstukne.¹³

Fig. 22-23. 22. Oblatæske nr. 1, 17-1800'erne (s. 5318). 23. Oblatæske nr. 2, o. 1922 (s. 5318). Jesper Weng fot. 2001. – 22. *Wafer box no. 1, 17-1800s.* 23. *Wafer box no. 2, c. 1922.*

Fig. 24. Alterstager, skænket 1696 af Niels Sørensen Gylling og hustruen Karen Nielsdatter (s. 5318) Jesper Weng fot. 2001. – *Altar candlesticks, donated in 1696 by Niels Sørensen Gylling and his wife Karen Nielsdatter.*

Syvarmet lysestage (fig. 25), o. 1925, 56 cm høj, af messing, i skønvirkestil.

†*Røgelsekar*(?). Inventariet 1687 opregner et 'gammelt ildkar'.¹³

Messehagler. 1) 1902, af højrødt silkefløj med kors og kanter af guldbrokade; korset kan være overført fra den 1862 anskaffede messehagel.³⁴ Nyere silkefoer. 2) O.1970, af grønfarvet hørlærred, udsmykket med gyldengule aks på forsiden og tilsvarende grønlig på ryggen. Grønt silkefoer.

†*Messehagler*. 1617 indkøbtes i Horsens følgende materialer til en messehagel: 8 alen fin »Cöller (kølner?) blommet Caffa«, 11 lod fin guldknipping, 6½ alen høfarvet »backerall« og 1 lod silke. Foruden materialer og arbejds løn betalte man et bud, der hentede tøjet i Viborg(!).²⁴ Muligvis den samme af 'rød, blommet fløj', som nævnes 1687;¹³ men i hvert fald havde kirken 1716 'en smuk ny messehagel', der tillige med en messeskjorte var bekostet 1712.¹⁴ 1832 savnedes de sædvanlige messeklæder; men 1838 var messehagel og -skjorte nyanskaffede, omend det siges, at de ikke blev benyttet.¹¹ 1862 havde ejerne anskaffet en ny, af rødt fløj med besætning af guldbrokade.¹⁰

Alterskranke. Ifølge indskårne versaler og årstal »E & KP 1931« på bagsiden af baluster ved nordre låge skænket af Emil og Kirstine Petersen, jfr. billedramme, præsterækketavle og lysekroner. Skranken, hvis halvcirkulære forløb, brydes af låger mod korets sidevægge, har udsavede, mørkebejdsede balustre af egetræ. Knæfaldet har betræk af rødt fløj med guldfrynser. – †*Alterskranke*. 1820 var gelænderet løst ved alterfoden og beklædningen på knæfaldet i mådelig forfatning. Trods gentagen påtale var gelænderet endnu 1838 løst og ønskedes befæstet; men 1854 fandt synet, at skrankerne burde fornyes med nye hynder til knæfaldet.¹¹ En ny alterskranke af jernstænger med volutter ved knæfaldet og håndliste af træ blev muligvis opsat o. 1860. En sådan skranke med låger ud for midtergangen ses på ældre fotografier (jfr. fig. 9, 29 og 45); 1873 ønskedes knæfaldet udvidet indtil ½ alens bredde og forsynet med ny stoppet læderhynde. 1897 blev gelænderet malet og bronzeret, mens knæfaldet fornyedes med ny polstring.¹⁰

Fig. 25. Syvarmet lysestage, o. 1925 (s. 5319). Jesper Weng fot. 2001. – *Seven-branched candlestick, c. 1925.*

Døbefont (fig. 26), romansk, af grovkornet, grålig granit; 81 cm høj. Den glathuggede kumme, 66 cm i tv.m., har svagt udadskrånende sider og en vulst over platte ved overgangen til foden. Sidstnævnte har form som et terningkapitel, og hele fonten er 'ubarmhjertigt' ophugget 1931 ifølge årstal, indhugget på skjoldfladen mod syd. 1676 manglede døbefonten såvel 'beklædning' som bækken,¹⁶ mens det 1834 påpegedes, at den gamle 'massive' font stod på et for kommunio- nen (d.e. altergangen) såre ubekvemst sted, hvor-

Fig. 26. Romansk døbefont, af granit, med fontelåg fra o. 1700 (s. 5320). Jesper Weng fot. 2001. – *Romanesque font of granite with wooden cover, c. 1700.*

Fig. 27. Dåbskande, udført 1976 af Allan Scharff, København (s. 5320). Jesper Weng fot. 2001. – *Baptismal ewer, made by Allan Scharff, Copenhagen, 1976.*

for man burde anskaffe en 'portativ' font.¹¹ 1889 skulle den afrenses i henhold til cirkulære af 23. maj s.å., og 1900 flyttedes den til korbuens nordre vange på muret fundament (jfr. fig. 45). Efter ophugningen ved kirkens restaurering 1931 flyttedes fonten til nuværende plads i korets vestre del, midt for korbu.

Dåbsfad, 1878, af messing, udført af kobbersmed, C.(G.?) L. Nielsen, Horsens. Det glatte fad, som er 62 cm i tv.m., har på fanens underside en plade, hvorpå smedens navn med graveret skrift samt indstempelt årstal. 1676 (se ovf.) og 1702 manglede et 'bækken' til fonten.¹⁴

Dåbskander. ★1), 1862, af tin, 32 cm høj. Kanden, hvis form svarer til den samtidige alterkande af porcelæn, har på forsiden af korpus et udfyldt felt, markeret af indgraverede dobbeltlinjer. Kanden er formentlig anskaffet umiddelbart efter, at synet 1862 havde påpeget behovet for en dåbskande af tin eller andet metal – et behov, som året efter var imødekommet.¹⁰ I Endelave Museum (inv.nr. 0369). 2) (Fig. 27), 1976, af sterlingsølv, udført af Allan Scharff, København. 27 cm høj og med følgende indskrift, stemplet med versaler under bunden: »1976 Scharff smykkeform. 925S. Denmark«.

Fontelåg (eller -himmel) (fig. 26), o. 1700, af fyr, 70 cm høj, inkl. drejet topkugle. Låget har mangesidet (16) kegleform med sekundære lister over stødene. Et tømret kryds i den åbne bund, 69 cm i tv.m., er ligeledes en fornyelse, og der er ikke spor efter profileret lukkebrædt. Der er levn af to stafferinger, af hvilke den oprindelige er en grå marmorering med rød og sort top, mens den nuværende er en grå-brunlig marmorering med rød og sort top. Låget, som har et sidestykke i Linå (s. 3288) er af middelalderform, jfr. Arild og Bramminge (DK. Sjyll, s. 1273 og DK. Ribe, s. 3080) og repræsenterer antagelig den art 'beklædning' af fonten, som savnedes 1676.

Prædikestol (fig. 28), o. 1575. Kurven har syv fag, af hvilke det yderste i hver side er nyere. Fagene adskilles af kannelerede pilastre med profilkapitæler og tværdeles af en gesims med neglesnit. Den nedre række fyldinger smykkes af foldeværk med hjerteformede gennembrydninger og volutafslutninger omkring akantusmontant foroven.³⁵ I den øvre række smalfyldinger er der inden for profilrammerne skåret et spinkelt rankeornament. Af de senere tilføjede fag er det søndre mod ydervæggen glat, mens det nordre nærmest korbuen har nyskåret foldeværk forneden, mens smalfyldingens rankeværk foroven er påmalet, ikke skåret.

Af de fem bevarede fag er de tre midterste bredere end de to flankerende. Det forekommer derfor rimeligt at antage en oprindelig opstilling på et lektorium med et regelmæssigt, karnapliggende fremspring foran korbuen.³⁶ Ved den senere flytning til skibets sydøstre hjørne, hvor opgangen via en muråbning er bibeholdt, har man åbenbart suppleret og omdisponeret fagene. 1870 indrettedes en ny trappe med fire trin og vange.¹⁰ Det er muligvis dette arrangement, som ses på ældre fotografier (jfr. fig. 9), da stolen sad højere og en anelse længere mod vest, hvorfor der mellem den nuværende kurv og triumfvæggen var indskudt en kort trappe med tilhørende vange i samme højde som kurven; sidstnævnte hvilede på en bærestolpe med skråknægte. O. 1912 ændrede man opstillingen af stolen, som ønskedes sænket og forsynet med ny trappe.²⁰ Kurven blev nu flyttet ind til triumfvæggen og i lavere højde

Fig. 28. Prædikestol o. 1575 (s. 5320). Jesper Weng fot. 2001. – *Pulpit*, c. 1575.

understøttet af en tømret kasse, mens trappen anbragtes i koret op til åbningen i triumfvæggen (jfr. fig. 45). Ved restaureringen 1931 og etableringen af den nye triumfvæg sløjfedes trappen i koret og erstattedes af trin i murlivet, mens selve stolen anbragtes på en tømret underdel af stafbrædder, som fulgte kurvens samtidigt regulerede grundplan. Muligvis hidrører de supplerende yderfag fra denne ændring.

Ved kirkens restaurering 1967 fjernedes den tømrede underdel til fordel for en bærebjælke med skråstøtter, udført som en genskabelse af den tidligere (jfr. fig. 13).

1716 stod stolen med farver og guld;¹⁴ men den nuværende staffering er nyere og domineres af en lysere og en mørkere grøn; baggrunden i fyldingerne er cinnober, mens visse detaljer såsom lister og tandsnit er fremhævet med guld.

Et *krucifiks* (jfr. fig. 28), nyere, messingstøbt og monteret på kors af sortbejdet træ. Skænket i 1934 af pastorinde Hornbech og ophængt på triumfvæggens søndre del ved siden af prædikestolsdøren.

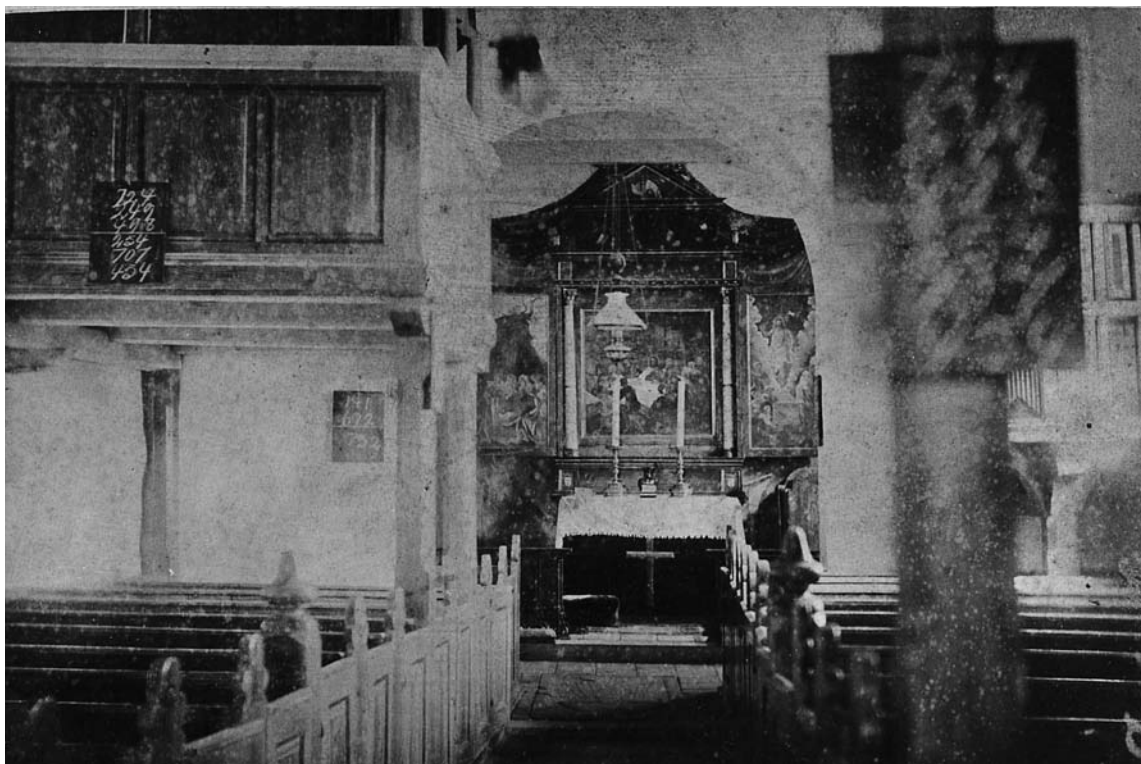

Fig. 29. Indre set mod øst. Foto før 1890. I NM. – *Interior to the east, before 1890.*

Stolestader, 1900rnes første årtier, formentlig anskaffet kort tid efter ønsket om stolesnes fornyelse 1910 (jfr. fig. 9 og 29).¹⁰ Gavlene har rammeværk med fyldinger og småspir af sydvestjysk type (jfr. f.eks. Underup, s. 5217); ryglæn med fyldinger. Stafferet i tre grå nuancer, muligvis ved hoveddistandsættelsen 1967, men oprindeligt ege-træsådrede, jfr. bänk på tårnloftet.

†*Stolestader*. Kirkens 27 stole siges 1676 at være 'ødelagte';¹⁶ men endnu 1700 var de meget brøstfældige.¹⁴ 1820 manglede bænke til skoleungdommen i koret, og stolene på pulpituret havde behov for reparation. Ti stole i nordrækken over for indgangen manglede 1845 rygstød, og året efter ønskedes samtlige stole opmalet i en passende farve.¹¹ Endnu i begyndelsen af 1900rne havde kirken et stolesæt, bestående af gavle med trepasformet afslutning og fyldingslåger (jfr. fig. 9 og 29) – et sæt, som kan have fået denne form umiddelbart forud for ønsket om opmaling i 1840rne. På gavltoppene anes en malet nummerering.

En *armstol* til præsten er anskaffet umiddelbart efter, at man i 1900 ønskede koret tømt for diverse stole.²⁰ Den er formentlig identisk med den armlænestol af poleret bøgetræ, udstyret med læderhynde, som besluttedes anskaffet samme år.¹⁰ Nu med betræk af rødt fløjel.

†*Skriftestol*, antagelig fra 1600rnes første del. I 1854 behøvedes et nyt forhæng for præstens stol, en lukket skriftestol i korets nordside,¹¹ hvis udsmykning med æggestavsgesims og kannelerede pilastre endnu anes på de gamle interiørfotografier (jfr. fig. 29).³⁷ Borttaget o. 1900,¹⁰ da præstens og kirkesangerens faste stole ved alteret ønskedes fjernet sammen med stolestaderne inden for korbuken – sidstnævnte antagelig bænke til skoleungdommen (jfr. ovf.).

†*Degnestol*, o. 1575, med rosetformet udsmykning på de halvrunde gavlender. Ifølge ældre fotografier (jfr. fig. 9) opstillet i koret ved alterets sydside. Fjernet o. 1900 sammen med skriftestolen og skoleungdommens bænke (jfr. ovf.). Som afløsning ønskedes indrettet en ny plads

til kirkesangeren i et af de øverste stolestader, som skulle udvides og forsynes med skråbræt og gulv.¹⁰

Pengebøsser (fig. 30), 1800rnes slutning, af blik, med tragt i låget, der ved hængelås er fæstnet til beholderen. Sidstnævnte er monteret på ovalt blikskjold. De to bøsser er sortmalede; på skjoldet bibelsteder, malet med gylden skriveskrift: »Giver saa skal Eder gives. Luc 6,38« og »Saligt er det at give hellere end at tage. Ap: G: 20,35«. Ophængt i skibet, på hver side af døren, førstnævnte mod øst, sidstnævnte mod vest.

Dørfløje. 1) (Fig. 32a-b), formentlig o. 1550, bestående af tre egeplanker, beslået på ydersiden med lod- og vandrette jernbånd, som stedvis er bortrustet. Kasselås af smedjern (fig. 46) med låseblik og gribering på ydersiden; en tilsvarende gribering på indersiden er tilføjet o. 1894.¹⁰ Indersidens revler er fjernet i forbindelse med flytning af fløjen til dørens yderfals. De oprindelige stabler i vestvæggen af den indre anslagsniche er bevaret.

Fløjen, som 1898 besluttedes malet med mat egetræsfarve,¹⁰ står nu afrenset og fremviser på ydersiden en række bomærkelignende indridsninger. Mellem skib og våbenhus.

2) 1931, af eg, beslået med vand- og lodrette jernbånd i stil med den gamle fløj. I våbenhusets sydmur.

†*Pulpiturer*. 1) 1707, muligvis i forbindelse med kirkens ombygning, har man søgt at afhjælpe kirkens pladsbehov ved opførelse af et eller flere pulpiturer. Den tidligste omtale er fra 1742, da kirkens pulpiturer og stole med bjælker og loft sagdes at være i forsvarlig stand.³⁸ Et af disse var anbragt i skibets vestende, mens et andet kan have været opbygget langs nordvæggen, hvor en herskabsstol (se ndf.) med sikkerhed fandtes i 1800rne. Vestpulpiturets facade har været understøttet af stolper (jfr. fig. 29), men herudover er dets udformning ukendt.

2) O. 1910 synes opsat et nyt vestpulpitur, antagelig i forbindelse med udskiftningen af stoleværket. Ifølge opmålingen 1924 (jfr. fig. 5) var opgangen en trappe langs vestgavlens søndre del.

3) 1931 måtte det hidtidige vestpulpitur nedtages som følge af tårnets opførelse. I stedet indrettedes her efter tegninger af Viggo Norn (jfr.

fig. 6-7) et nyt af ringere dybde og understøttet af stolper, primært med henblik på genopstilling af harmoniet, der havde haft plads på det forrige pulpitur. Facaden lukkedes af et brystværnspanel, i hvis fyldinger man senere anbragte fire evangelistmalerier fra den (†)altertavle (s. 5316), som siden 1902 havde henligget på loftet. Resten af panelets udsmykning skyldtes den lokale købmand. Pulpituret nedtoges ved kirkens hovedstandsættelse 1967.

†*Herskabspulpitur* (jfr. fig. 29), o. 1800, opbygget i skibets nordøstre hjørne. Ifølge fotografiet hvilede det på afkantede stolper og havde brystværnspanel med spejlfyldinger. Muligvis var det udstyret med vinduer, der kunne skydes op. Adgangen skete gennem en åbning i nordmuren, og den tilhørende opgangstrappe var beskyttet af et udvendigt tvindfang (s. 5302). Brystpanelet stod umiddelbart før pulpiturets nedtagning med egetræsådring og gesimserne malet i en lysere farve.

Opbygningen svarer til en type, der var særdeles udbredt i 1700rne og tiden o. 1800. Formentlig

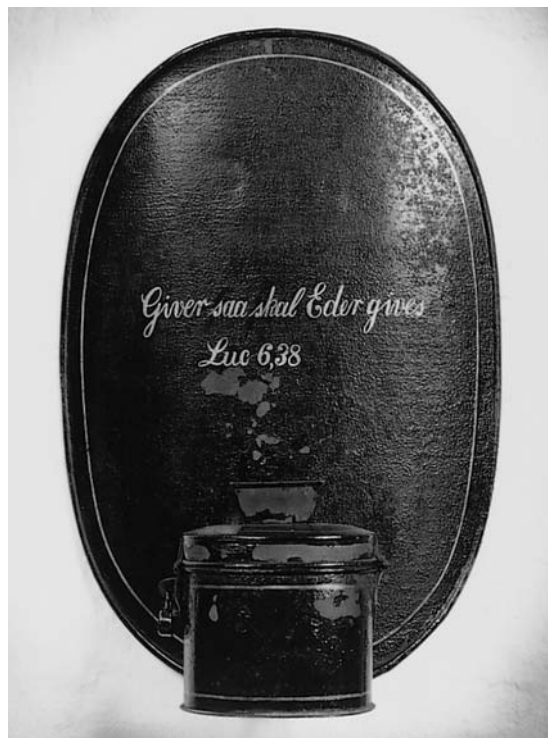

Fig. 30. Pengebøsse, 1800rnes slutning (s. 5323). Jesper Weng fot. 2001. – Collection box, end of 1800s.

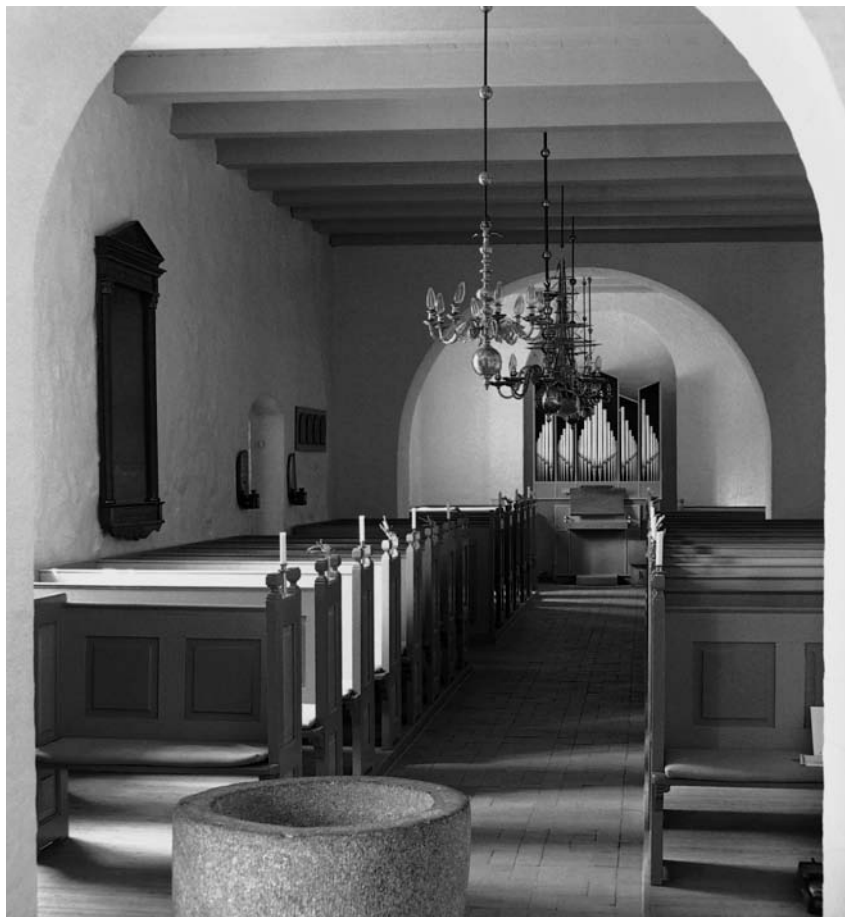

Fig. 31. Indre set mod vest. HJ fot. 2002. – *Interior to the west.*

er det opstillet i forbindelse med major Schildknechts køb af kirken 1796 og oprettelsen af Louisenlund året efter. Det omtales tidligst 1833, da 'majorindens stol kunne trænge til opmaling'. Ved synet 1851 fandtes kirken i god stand, undtagen den for privat regning bekostede lukkede opgang til Schildknechts stol, som var meget brøstfældig, åben og en kilde til træk.¹¹ 1890 fjernes både stol og opgang, og åbningen tilmuredes, idet man samtidig fremhævede, at 'kan nogen enkelt mand bevise sin ret til at benytte den nuværende pulpiturstol, kan han i henhold til kirkesynsloven forlange sig anvist særligt stolestade nede i kirken'.¹⁰

Orgel, 1967, med fire stemmer, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. Disposition: Gedakt 8', Principal 4', Rørføjte 4', Oktav 2'.

Tegnet af Aksel Skov og Aage Kristensen. Malet i tre grå nuancer, svarende til stolestaderne. Ved tårnrummets vestvæg.

†*Harmonium* (jfr. fig. 9), skænket 1891 eller 1892 og opstillet i skibets nordøstre hjørne foran det samtidige kakkelovnsaflukke (jfr. opvarmning s. 5309).²⁰ 1913 ønskedes det flyttet til det nye vestpulpitur for at undgå fugtskader.¹⁰ Et harmoniumstopstykke (fig. 47) med sølvbronzerede attrappiber, muligvis anskaffet i forbindelse med flytningen, opbevares på kirkeloftet.

Salmenummertavler. 1) (Fig. 33), 1800rne, bestående af to brædder, samlet med revler på bagsiden og forsynet med ophængningshul foroven. Sortmalede med hvid delestreg på midten. Beregnet til påskrift med kridt (jfr. fig. 9, 29). Fire tavler, nu på kirkeloftet.

2) O. 1925, af fyr, firkantede med indskårne versaler »Før Prædiken« og »Efter Prædiken« på de vandrette rammestykker over fyldingsfelterne, hvori messingtal på søm. De to tavler står siden 1967 gråmalede med sorte fyldingsfelter.

Præsterækketavle (fig. 34), 1930, med navne på kirkens præster siden reformationen. Ifølge indskårne versaler og årstal på bagsiden af hængestykket »E & K Petersen Anno 1930« skænket af Emil og Kirstine Petersen, jfr. maleriramme (s. 5315), alterskranke og lysekroner. Egetræsrammen omkring fyrretræsfyldingen er i renæssancestil med kannelerede søjler, trekantfronton med tandsnit og volutformet hængestykke. På de vandrette rammestykker er med versaler indskåret et citat fra Hebr. 13,7, mens frontonen smyk-

kes af strålesol. Selve tavlen har gylden antikva på sort grund, mens rammen står i blankt, ferniseret træ med indskrift og detaljer fremhævet i guld. På skibets sydvæg.

Kirkestævnetavle, o. 1900; sortmalet trætavle med hvidmalet antikva: »Kirkestævne«. På våbenhusets væg, øst for døren.

Lysekroner. 1-3) 1927-28, ensdannede barokkopier af messing, med otte S-formede lysearme, prydet af profilhoved og delfiner. Balusterstangen ender i flakt ørn, og på hængeskuglerne ses giverindskrifter med graveret skriveskrift: »Til Minde om Andrea Margrethe Petersen, født 1906, død 1911. Julen 1927« (næstvestligst i midtergangen), »Til Minde om Metha Kirstine Petersen, født 1900, død 1925. Julen 1927« (vestligst i midter-

Fig. 32a-b. Jernbunden dørfløj fra 1500erne (s. 5323). a. Yderside. b. Inderside. Jesper Weng fot. 2001. – Iron-bound door, 1500s. a. Front. b. Back.

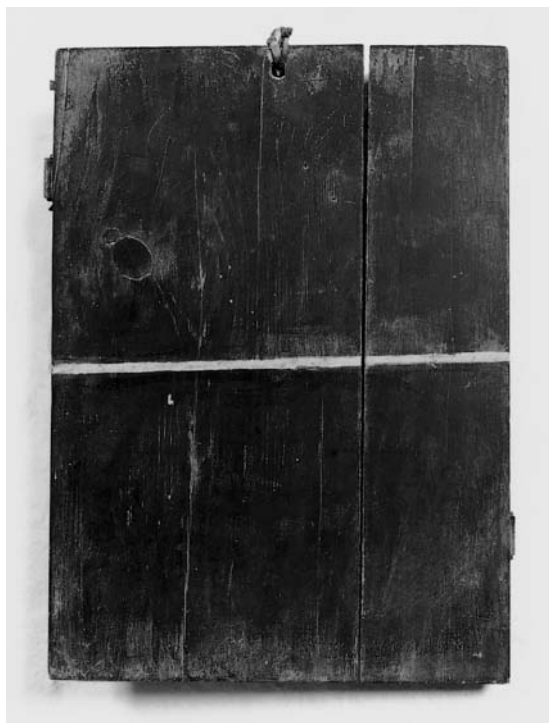

Fig. 33. Salmenummertavle, 1800erne, jfr. fig. 9, 29 (s. 5324). Jesper Weng fot. 2001. – *Hymn board, 1800s.*

gangen) og »Emil og Kirstine Petersen den 8 Juni 1928« (østligst i midtergangen). 4) 1931, som nr. 1-3, men større. På hængeskuglen læses: »Kirstine og Emil Petersen 1931. Med Tak til Gud« (næst-østligst i midtergangen).

To *kandelabre*, fra år 2000, af sortmalet jern, med kræmmerhusformet lysekål og cirkelformet fod. Smedet af Poul Bækkelund. Benyttes i kisterummet og koret i forbindelse med bisættelser.

†*Belysning*. 1884 eller 1885 anskaffedes 'fem smukke hængelamper til aften gudstjeneste samt nogle lampetter'.¹⁰ En af disse petroleumslamper, ophængt i kæder, ses i koret på det ældste interiørfotografi (fig. 29). 1906 ophængtes de fem lamper i sortmalede jernstænger med messingkugler, således som det fremgår af et fotografi fra 1914.³⁹ Her ses endvidere to af lampetterne (den ene ved prædikestolen) som endnu 1928 (jfr. fig. 45) var i brug.

Kirkeskibe. 1) (Fig. 35), o. 1880, navnløst fuldskeib, udført af bedstemand Søren Sørensen ('Vil-der Søren'), der 1883 forliste med et Horsens-

skib; skænket af pastor H. P. Christensen, som året forinden havde købt skibsmodellen. Ændret o. 1906, o. 1928 og 1948, da købmand Mathies Christiansen forlængede skroget og nyriggede det. Senest istandsat 1959.⁴⁰ Det sortmalede skrog er kobberforhudet under vandlinjen og har hvid linje ved kanonportene. Agterspejlet smykkes af rigsvåbenet. Ophængt vestligst i skibet.

2) (Fig. 36), 1958, linjeskibet Dannebrog (1850), bygget og skænket af museumsbestyrer Alfred Jensen, Glud.⁴¹ Det sorte skrog, som er grønmalet under vandlinjen, har hvid stribe ved kanonportene. Ophængt østligst i skibet

†*Kirkeskibe*. 1716 var et orlogsskib ophængt i kirken,¹⁴ og 1768 fandtes her to små udtaklede skibe.¹⁷

Fig. 34. Præsterækketavle, 1930 (s. 5325). Jesper Weng fot. 2001. – *Board listing incumbents, 1930.*

Fig. 35. Kirkeskib, o. 1880, senere ombygget (s. 5326). Jesper Weng fot. 2001. – *Ship, c. 1880, later altered.*

En *hatteknage*, o. 1865, af træ, gråmalet, 1967 ophængt på våbenhusets østvæg (jfr. fig. 10). Der er formentlig tale om en af de hvidmalede knager, som 1865 ønskedes ophængt over mandfolkestolene (jfr. fig. 9)¹⁰ og 1967 genbenyttedes efter at have været henlagt på loftet, hvor der fortsat findes tre egetræsmaledede knager. I stedet fjernes våbenhusets tjernknager på bræt, muligvis det arrangement, som blev påbudt 1862 og 1863 i medfør af kirkesynsloven.¹⁰

En gammel *†ligbåre* nævnes 1687.¹³

Klokke, ifølge versalindskrift foroven på klokkelegemet støbt 1831 af I. C. og H. Gamst, København. Ophængt i slyngebom, i klokkestol af jern, samtidig med tårnets opførelse 1931. Indtil da hang den i en åbning i korets gavlspids (jfr. fig. 8, 49), hvilket i 1830'erne gav anledning til ønsker om tilbageføring til en fritstående klokkestol, dels af hensyn til lydens udbredelse, dels for at undgå revnedannelser og slagregn på alteret! 1843 var ophængt forbedret og muligheden for beskadigelse af bygningen afbødet.¹¹

En *†klokke* af uvis alder omtales tidligst 1820, da den uden tilladelse var flyttet fra en *†klokkestol* (s.d.) på kirkegården til åbningen i korgavlen. 1830 omtales den som revnet.¹¹

GRAVMINDER

Gravsten. 1) (Fig. 37), o. 1650, figursten af rødlig Ølandssten, 179×113 cm, antagelig over præsten Jørgen Iversen Leirskov, †1654, og hans to hustruer, af hvilke navnet »Maren«, for den sidste, Maren Justdatter af Gylling, endnu læses i fodfeltets næsten nedslidte indskrift i relieffersaler. Storfeltet viser præsten, stående med front mod beskueren, holdende en bog i hænderne foran brystet. De to hustruer er vendt mod ham og holder hænderne samlet i bedestilling; to kerubhoveder ses mellem de afdødes ansigter. Stenen har hjørnemedaljoner med evangelistsymboler over skriftbånd med navnene. Mellem de øvre medaljoner ses tre helt udslidte skjolde. I forbindelse med nedtagningen af herskabspulpituret og tilmuringen af opgangen hertil 1890 flyttedes stenen fra sin oprindelige plads i korgulvet (jfr. fig. 29) til østenden af skibets nordvæg, hvor den ses på flere interiørfotografier (jfr. fig. 9).⁴² I forbindelse med restaureringen 1967 flyttedes den til sin nuværende plads på våbenhusets gavlvæg, øst for indgangsdøren (jfr. fig. 10).

Fig. 36. Kirkeskib, 1958, linjeskibet »Dannebrog« (s. 5326). Jesper Weng fot. 2001. – *Ship, 1958, the man-o-war "Dannebrog" (1850).*

2) (Fig. 38), o. 1650-75, genbrugt med sekundær indskrift o. 1827. Rødlig kalksten, 176×121,5 cm. Den oprindelige randskrift med reliefversaler: »Iohanes 3. Saa elste(!) Gvd verden...« (Joh. 3,16) refererer til stenens relief af Opstandelsen, som er indrammet af et volutbåret bueslag. Hjørnerne, af hvilke det nederste til venstre er halvt afslået, markeres af medaljoner, hvori siddende evangelister med deres tegn. Mellem det nederste par ses to udslidte våbenskjolde.

I midtfeltet sekundær personindskrift i fordybet kursiv over Jens Holger Assenius, »født af Præstefolk paa Endelave« 11. nov. 1738. Selv var han præst her i 49 år og 5½ måned. Han »resig-

nerede« 1816, men døde først 1827, 88½ år gammel. Endvidere over hans hustru, Else Stauning, *15. sept. 1733 i Horsens, gift 23. okt. 1769, †6. jan. 1788 samt over hans søster, jomfru Dorthea Marie Assenius, *1741 på Endelave, †1822, 81 år gammel.

Stenen, der oprindeligt har ligget i kirken, er formentlig ved den sekundære anvendelse lagt på kirkegården; siden 1931(?) indmuret i våbenhusets østmur.

3) (Fig. 39), o. 1776, over agtbare og fornemme skipper Niels Jensen Gylling, *2. marts 1709, på Endelauge, †16. maj 1776, med hustruen, den gudfrygtige og dydige matrone, Johanne Jens Da-

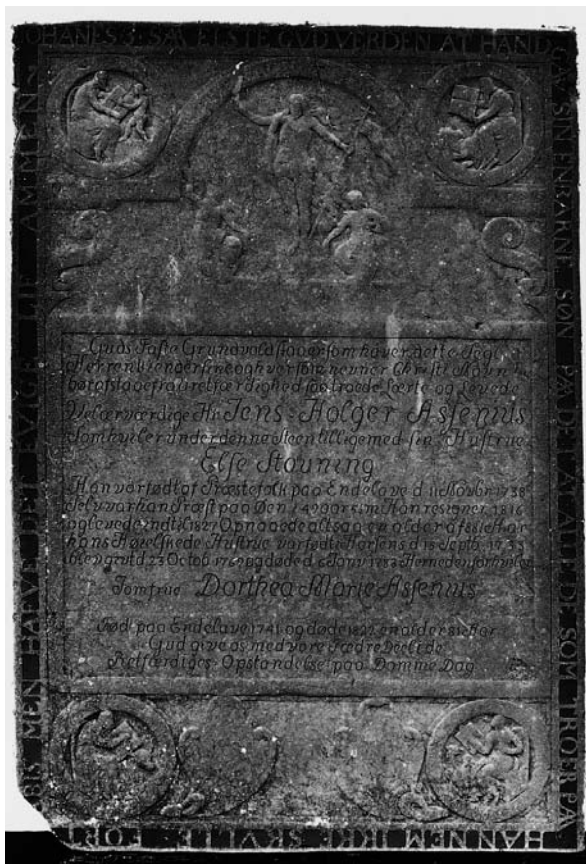

Fig. 37-38. 37. Gravsten nr. 1, o. 1650, formentlig over præsten Jørgen Iversen Leirskov (†1654) med sine to hustruer (s. 5327). 38. Gravsten nr. 2, o. 1650-75, med sekundær indskrift for præsten Jens Holger Assenius (†1827) med hustruen Else Stauning (†1788) og søsteren, jomfru Dorthea Marie Assenius (†1822). Nu indmuret i våbenhusets østmur (s. 5328). Jesper Weng fot. 2001. – Tombstone no. 1, c. 1650, probably of the minister Jørgen Iversen Leirskov (†1654) and his two wives. 38. Tombstone no. 2, c. 1650-75, with secondary inscription for the minister Jens Holger Assenius (†1827), his wife Else Stauning (†1788) and his sister Dorthea Marie Assenius (†1822). Now set in the east wall of the porch.

Fig. 39. Gravsten nr. 3, o. 1776, over skipper Niels Jensen Gylling (†1776) med hustruen Johanne Jensdatter Endelave (†1766). Nu på kirkegården (s. 5329). Jesper Weng fot. 2001. – *Tombstone no. 3, c. 1776, of the sea captain Niels Jensen Gylling (†1776) and his wife Johanne Jensdatter Endelave (†1766). Now in the churchyard.*

atter Endelauge, *13. maj 1723, †2. okt. 1766. De levede i ægteskab 23 år, og avlede tilsammen seks sønner og en datter.

Den rødlige kalksten, 149×106 cm, prydes af svejft skriftfelt med fordybet kursiv; personnavnene dog med kursiverede versaler. Indskriften afsluttes af følgende gravvers:

»Her Sover vi nu sødt udi vor Sovekammer
Vi slap nu vel her ud fra Verdens Sorg og Jammer
Her er vor Jordisch=Deel
I Jordens muld lagt ned
Til det med Siælen hist
Skal ingaae udi Fred.«

Skriftfeltets øverste del viser relief af den opstandne Kristus med sejrspanen, mens hjørnefeltene inden for stenens profilerede kant rummer rocaillelignende bladværk. Oprindeligt i kirken, hvorfra den er udflyttet engang i 1800'erne; nu på kirkegården, sydøst for koret.

Gravfliser. (Fig. 40), o. 1769, over Søren Jensen, *27. juli 1690 »her« (d.e. på Endelave) †7. okt. 1769, foged »her paa Landet i 29 Aar«, forhen skriver i 27, gift i 49 år og seks måneder med Kirsten Knuds Datter, *26. nov. 1696, †18. april

1769, »af Gud velsignede med 9 børn, 5 Sønner og 4 Døttre«. Sammensat af fire mindre, grå kalkstensfliser, 46×44 cm, indskrift med fordybet kursiv og kursiverede versaler, fremhævet med sort farve. Oprindeligt i gulvet over begravelsen, nu opstillet i våbenhuset.

Kirkegårdsmonumenter. På et smalt jordstykke nord for kirken er ud for skibet indrettet et familiegravsted for ejeren af Louisenlund, major Schildknecht og hans efterkommere. Det er formentlig etableret o. 1868, og den noget ugæstmilde, forblæste plads skyldes vel ønsket om at placere gravstedet i umiddelbar nærhed af den udvendige opgang til familiens pulpitur (s. 5302). Gravstedet hegnes mod nord og vest af en blank kløvestensmur, afdækket med udadvendte vingetegl. På de to andre sider udgøres indhegningen af et sølvbronzeret støbejernsgitter. Gravstedet rummer i alt syv monumenter, hvoraf kun de to ældste (nr. 1 og 2) beskrives her:

1) (Fig. 41), o. 1868(?), over Georg Ditlev Schildknecht, major og eskadronchef, ejer af En-

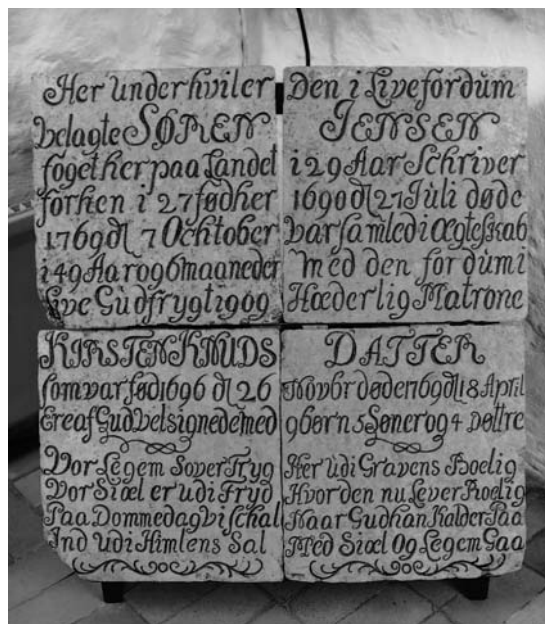

Fig. 40. Gravfliser, o. 1769, over foged Søren Jensen (†1769) og hustruen Kirsten Knuds datter (†1769). Nu opstillet i våbenhuset (s. 5329). Jesper Weng fot. 2001. – *Tomb slabs, c. 1769, of the bailiff Søren Jensen (†1769) and his wife Kirsten Knuds datter (†1769). Now mounted in the porch.*

delave, *1741, †1800, samt over børnebørnene Georg D.V. Schildknecht, *7. dec. 1832, †9. dec. 1844, Carl J. A. Schildknecht, *25. juli 1834, †12. jan. 1858 og Amalie C. J. Schildknecht, *1. sept. 1836, †15. jan. 1858.

Grotte af sandsten, 67×64 cm, smykket af efeu og med indfældet skrifttavle samt kronende kors, begge dele af hvid marmor. Den sortmalede indskrift i fordybet antikva og versaler sluttet med ordene: »Hviler i Fred, I Elskelige!!«. Stenen, der er stærkt forvitret og repareret med cement, står østligst op ad nordmuren.

2) O. 1868(?), over Johan Daniel Schildknecht, proprie[tær], *1793, †11. dec. 1881 og over hustruen Ane Margrethe Nicoline Schildknecht, født Nørgaard, *22. juni 1804, †17. nov. 1868.

Grotte af sandsten, svarende til nr. 1. Opstillet midt for nordmuren.

Andre monumenter: 3) (Fig. 42), o. 1867, over præsten Erik Assenius Bache, *1814, †1867, præst på

Fig. 41. Kirkegårdsmonument nr. 1, o. 1868(?) over Georg Ditlev Schildknecht (†1800) og hans børnebørn. På familiegravstedet nord for skibet (s. 5329) HJ fot. 2002. – *Churchyard monument no.1, c. 1868(?), to Georg Ditlev Schildknecht (†1800) and his grandchildren. On the family tomb north of the nave.*

Fig. 42. Kirkegårdsmonument nr. 3, o. 1867, over præsten Erik Assenius Bache (†1867) (s. 5330). HJ fot. 2002. – *Churchyard monument no. 3, 1867, to the minister Erik Assenius Bache (†1867).*

Endelave i 14 år. Grotte af sandsten, 60,5×48,5 cm, med forsænket indskrifttavle (39×31 cm, indskription i fordybet antikva) og kronende kors, begge dele af hvid marmor og svarende til nr. 1 og 2. Personindskriften afsluttes med følgende vers:

»Vel, du gode og tro Tjener!
Du var tro i det Lidet
Jeg vil sætte dig over meget
Gaa ind til din Herres Glæde.«

På kirkegården, i hjørnet mellem våbenhus og skib.

4) (Fig. 43), o. 1876, over regimentskirurg Fritz Sannom, *1808, †1876. Monumentet udgøres af en ca. 100 cm høj grå granitblok med røde og hvide årer. Heri en indskrifttavle af hvid marmor med sortmalet, fordybet antikva, hvidt marmorkors og to bisquitmedaljoner efter Thorvaldsens 'Dagen' og 'Natten'. Medaljonerne er fornyet efter genopstil-

ling af stenen, der i en årrække havde været benyttet i stengærdet. På kirkegården sydvest for kirken.

5) O. 1877, over pastorinde Louise Grønbech, f. Mattat, *1820, †1877. Gravsten af rødåret granit, 130×82 cm, let affaset og med fordybet rammelinje omkring indskriftens fordybede versaler. På kirkegården, syd for skibet, sammen med en række andre ældre og yngre begravelser for kirkenes præster, jfr. nr. 3.

Støbejernskors. 1–2 (Fig. 44), o. 1876, over Ane Knudsen, f. Hansen, *1805, †1872 samt ægtemanden, gårdejer Søren Knudsen, *28. okt. 1802, †29. febr. 1876. De to ens, 141 cm høje kors er fæstnet til stenfod. Personalie og mindeverser med reliefversaler og -antikva. Omløbende kantstav og korsender, formet som gennembrudte kaprifolieblomster med frøcapsler; fornedet på korsstammen under personindskriften et anker.⁴³ Sølvfarvede. På kirkegården sydvest for kirken.

Fig. 44. Støbejernskors nr. 1–2, o. 1876, over gårdejer Søren Knudsen (†1876) og hustruen Ane Knudsen (†1872) (s. 5331). HJ fot. 2001. – *Cast iron crosses nos. 1–2, c. 1876, commemorating the farmer Søren Knudsen (†1876) and his wife Ane Knudsen (†1872).*

KILDER OG HENVISNINGER

Jfr. fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Gammel Skanderborg amt i almindelighed s. 2874 samt forkortelser s. 2875. Fagordbog s. 15.

Ved embedet: Synsprotokol 1862ff.

LAVib: Retsbetjenteark. Endelave tingbog, syn 13. dec. 1673; Godsarkiver. Stensballegård godsarkiv. Endelave. Stedsmålsbog, syn 21. okt. 1676.

NM: Indberetninger ved Einar V. Jensen 1939, 1940 og 1943 (inventar, undersøgelse af altertavlefløje med restaureringsforslag og restaurering af altertavlefløje samt evangelistmalerier), Karl Søndergaard Nielsen & Verner Thomsen 1994 (altertavle og nadvermaleri), Jan Brøndsted & Stephanie Noerbel 1998 (altertavlens sidefløje og topstykke, nadvermaleri og evangelistbilleder), Rikke Ilsted Kristiansen 2001 (inventar og gravminder), Annelise Olesen 2001 (kirkens omgivelser og inventar).

Tegninger og opmålinger: *NM:* Forslag til nyindretning (plan og længdesnit) ved Aksel Skov og Aage Kristensen 1967 (kopi). *Horsens Museum:* Plan, snit og facader ved Viggo Norn 1924 (16A–2.1). – Plan, snit og facader i henh. til ombygningsprojekt ved Viggo Norn, april 1931 (16A–2.2.–3.2).

Litteratur: MeddÅrhSt. 1968, s. 49f. (hovedstandsættelse 1967), 1996, s. 153 (nyt kapel og depot på kirkegården).

Historisk indledning ved Lars Bisgaard, beskrivelse af kirkegård, bygning, inventar og gravminder ved Hugo

Fig. 43. Kirkegårdsmonument nr. 4, o. 1876, over regimentskirurg Fritz Sannom (†1876) (s. 5330). HJ fot. 2002. – *Churchyard monument no. 4, c. 1876, to the regimental surgeon Fritz Sannom (†1876).*

Fig. 45. Indre set mod øst. Foto o. 1930. I NM. – *Interior to the east, c. 1930.*

Johannsen, orgel ved Ole Olesen. Redaktionssekretær Annelise Olesen. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Engelsk oversættelse ved James Manley. Redaktionen afsluttet 2002.

¹ Kong Valdemars Jordebog, udg. Svend Aakjær. 1926–45, II, s. 53, 58 og 214f.

² DiplDan. 1.rk. I, nr. 132; DaMag. 2, VI, s. 236; Repert. II, nr. 3097, 5508 og 8392; Frederik I.s Registranter, s. 9, 191, 244, 270, 304, 441 og 474.

³ KirkehistSaml. 3. rk. III, s. 363. Det drejede sig i alt om 2 pd. korn.

⁴ DaKancReg., s. 381 (3. april 1548).

⁵ KancBrevb.

⁶ Kronens Skøder II, s. 445f. Kongen havde tidligere udlagt sine indtægter af øen til private, men uden birkeret og patronatsret, således 18. juli 1661 til Frederik og Christian Banner til Rødkilde og 8. juli 1667 efter tilbagekøb 19. marts samme år til hof- og overjægermester Vincents Joachim Hahn, se samme, s. 253f., 257f.

⁷ Kronens Skøder III, s. 124, 138f.

⁸ RA. DaKanc. A 29. Efterretninger om Ejerne af Kirker og Kirketiender i Danmark, i Henhold til Forordning 1726, 8. Novbr. 1726–97.

⁹ LAVib. Århus bispeark. Sager vedr. køb og salg af kirker 1789–1805 (C 3.1150) og Sager vedr. kirkeejere

1837–1844 (C 3.1156). Skødet beror i LAVib. Landsingets skøde- og panteprot. 1793–99, fol. 559.

¹⁰ Ved embedet. Synsprot. 1862ff.

¹¹ LAVib. Provsteark. Århus sdr. provsti. Synsprot. 1817–54 (C 30.1–2).

¹² 1613–15 fik en murer betaling for at oplægge kirkegårdsmuren, jfr. RA. DaKanc. B 184. Seks års kirkegsk. 1614–20. Stjernholm len.

¹³ LAVib. Hads herredsbog 1687 (C 4.1104).

¹⁴ LAVib. Århus bispeark. Kirkesyn 1700–16 (C 3.1166–67).

¹⁵ Ved synet 1948 besluttedes at plante elme på norddigets vestre del, hvor den eksisterende beplantning af buketorn tillod det. Ved embedet. Synsprot. 1862ff.

¹⁶ LAVib. Stensballegård godsarkiv. Endelave. Stedmålsbog.

¹⁷ DaAtlas IV, s. 251.

¹⁸ Ifølge Friis udgjorde øens missionsfolk drivkraften bag indsamlingen af midler til opførelsen af et klokketårn, som var illustreret på et maleri. Forfatteren mente, at den karakteristiske kullede kirke ville lide ubodelig skade, såfremt planen gennemførtes, og det »selv om man tager en ordentlig Arkitekt dertil. Og en ordentlig Arkitekt vil vel næppe lægge Haand og Navn til en sådan Gærning«, jfr. Achton Friis: De Danskes Øer II, 1927, s. 161f.

¹⁹ En sammenligning mellem grundplanerne fra 1924

og 1931 (jfr. fig. 5 og 6) viser, at antallet af stole øgedes fra 22 til 36, hvorved det 1924 anførte behov for yderligere ca. 50 pladser var imødekommet, jfr. Ved embedet. Synsprot. 1862ff.

²⁰ LAVib. Voer-Nim hrdr.s prot. 1855-1938.

²¹ Støbejernsrammerne er bevaret og henstår nu i fyrekælderen under tårnet.

²² LAVib. Voer-Nim hrdr.s prot. 1855-1938. Ønsket om vinduesbelysning i det hidtil mørke våbenhus fremsattes allerede 1862, men gennemførtes først 1878, jfr. Ved embedet. Synsprot. 1862ff.

²³ Blandt eksemplerne på indridsning med passer af fortegning til indvielseskors kan nævnes Røsnæs (DK. Holbæk, s. 1357f.).

²⁴ R.A. DaKanc. B 184. Seks års kirkeresk. 1614-20. Stjernholm len.

²⁵ Søjlerne opbevaredes hos byens snedker, formentlig altertavlens mester, Martin Jensen, mens byens købmand, Mathies Christiansen, besad en af postamentfyldingerne med sekundær bemaling.

²⁶ Jfr. Carsten Bach-Nielsen: Cranachs Pragmaleri af mennesket mellem lov og evangelium som udtryk for det lutherske menneskesyn, i Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre, red. af Martin Blindheim, Erla Hohler og Louise Lillie, Oslo 1991, s. 65-83.

²⁷ Træsnittet i den ældste danske bibel er lånt fra Erhard Altdorfers titelblad til Det nye Testamente på nedertysk, udgivet i Lübeck 1533, jfr. Birgitte Bøggild Johannsen & Hugo Johannsen: Kongens Kunst (Ny dansk Kunsthistorie 2), 1993, s. 31-33. Om træsnittene fra Christian III.s bibel som forbilleder for dansk kir-

Fig. 47. Topstykke med attrappiber, fra ðharmonium (s. 5324). Annelise Olesen fot. 2001. – *Top piece with simulated organ pipes, from ðharmonium.*

kekunst, se M. Mackeprang: Illustrationerne i Chr. III.s Bibel som Forlæg for Kalkmalerier, KirkehistSaml. 6. rk., VI, 1950, s. 385f.

²⁸ I Tisted amt er eksempelvis registreret et betydeligt antal lutherske fløjaltertavler fra slutningen af 1500'erne, jfr. DK. Tisted, s. 1080f.

²⁹ Jfr. Marie Mauquoy-Hendrix: Les Estampes des Wierix I, Bruxelles 1978, s. 21ff., pl. 19.

³⁰ Jfr. Michael Viktor Schwarz: Der Kupferstich »Le Christ au Coup de Poing«: Rubens antwortet Michelangelo, i Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte XLIII, 1990, s. 112-28; et bemærkelsesværdigt hjemligt eksempel på indflydelsen fra Rubens' formel er sølvkrucifikset på Christian IV.s kiste i Roskilde Domkirke, jfr. DK. Kbh. Amt, s. 1862.

³¹ 1838 var enkelte stykker løse, og tavlen trængte til reparation. 1846 gentoges ønsket om reparation og 'fernisering', jfr. LAVib. Provsteark. Århus sdr. provsti. Synsprot. 1817-54 (C 30.1-2).

³² Ved synet 1922 ønskedes en oblatæske anskaffet. Året efter gentoges ønsket, jfr. LAVib. Voer-Nim hrdr.s prot. 1855-1938.

³³ Dette nævnes tidligst ved synet 1676, jfr. LAVib. Stensballegård godsarkiv. Endelave. Stedsmålsbog. Dernæst i inventariet 1687, hvorfra oplysningen om findemandens identitet, jfr. LAVib. Hads herredsbog 1687 (C 3.1104).

³⁴ Således ønskedes 1883 en ny messehagel, som det ældre kors af guldborter kunne anbringes på. 1902 hedder det dog blot, at en ny hagel af højrødt silkefløj med kors og galoner af guldbrokade er anskaffet, jfr. Ved embedet. Synsprot. 1862ff.

³⁵ Foldeværk med sådanne karakteristiske hjerteformede gennembrydninger kendes f.eks. fra stolestaderne i Nr. Nebel fra 1576 (DK. Ribe, s. 1203).

³⁶ Lektorieprædikestolen synes at have været særdeles udbredt blandt vore tidlige reformatiske prædikestole, jfr. Marie-Louise Jørgensen: Lektorieprædikestole i Østdanmark, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 89-108; Ebbe Nyborg: Lek-

Fig. 46. Lås på jernbunden dør, jfr. fig. 32b (s. 5323). Jesper Weng fot. 2001. – *Lock on iron-bound door; cf. fig. 32b.*

torieprædikestole og katekismusaltertavler. Om inventarfornyelse i de sydvestjyske kirker i reformationsårhundredet, i Tro og bille i Norden i Reformasjonens århundre, red. Martin Blindheim, Erla Hohler og Louise Lillie, Oslo 1991, s. 223–53.

³⁷ Om sådanne præstestoles funktion og fjernelse i takt med skriftemålets ophør, se Erik Skov: Skriftemål og skriftestol, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 109–26.

³⁸ LAVib. Bispeark. Kirkesyn. 1739–49 (C 3.1171).

³⁹ Ved embedet. Postkort af kirkerummet, der er festklædt i anledning af forsvarsbrødrenes gudstjeneste 1914.

⁴⁰ Henningsen: Kirkeskibe. Skbg., s. 104. En seddel som fandtes ved istandsættelsen 1959, udført af museumsbestyrer Alfr. Jensen, Glud, rummer oplysningerne om

de forskellige ændringer, som bl.a. var resultat af kritik af rigning og dimensioner.

⁴¹ Jfr. Vejle Amts Folkeblad, 10. marts 1958.

⁴² 1889 ønskedes to ligsten i gulvet foran koret optaget. Den ene skulle indmures i væggen på den eksisterende pulpiturstols plads, den anden i nordre side af korbuen. Året efter siges det, at sidstnævnte ved optagelsen var så medtaget, at den ikke kunne indsættes i muren, jfr. Ved embedet. Synsprot. 1862ff.

⁴³ Beslægtede støbejernskors kendes bl.a. fra Dover (s. 3175, nr. 3), Ovsted (s. 4581, nr. 5), Tåning (s. 4619, nr. 3) og Ørridslev (s. 4763, nr. 10, 13, 14 og 15), leveret af firmaerne Møller & Jochumsen og Stallknecht, begge Horsens. Jfr. Aase Faye: Danske Støbejernskors, 1988, s. 138 (nr. 327–29).

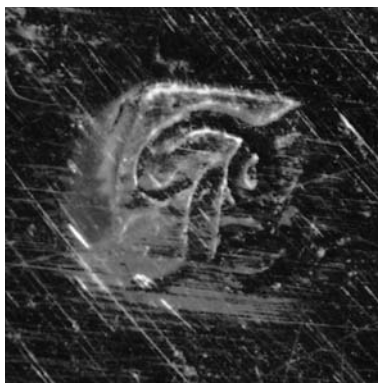

Fig. 48. Uidentificeret stempel på alterdisk (s. 5317, jfr. fig. 21). Jesper Weng fot. 2001. – *Mark for unknown maker on paten.*

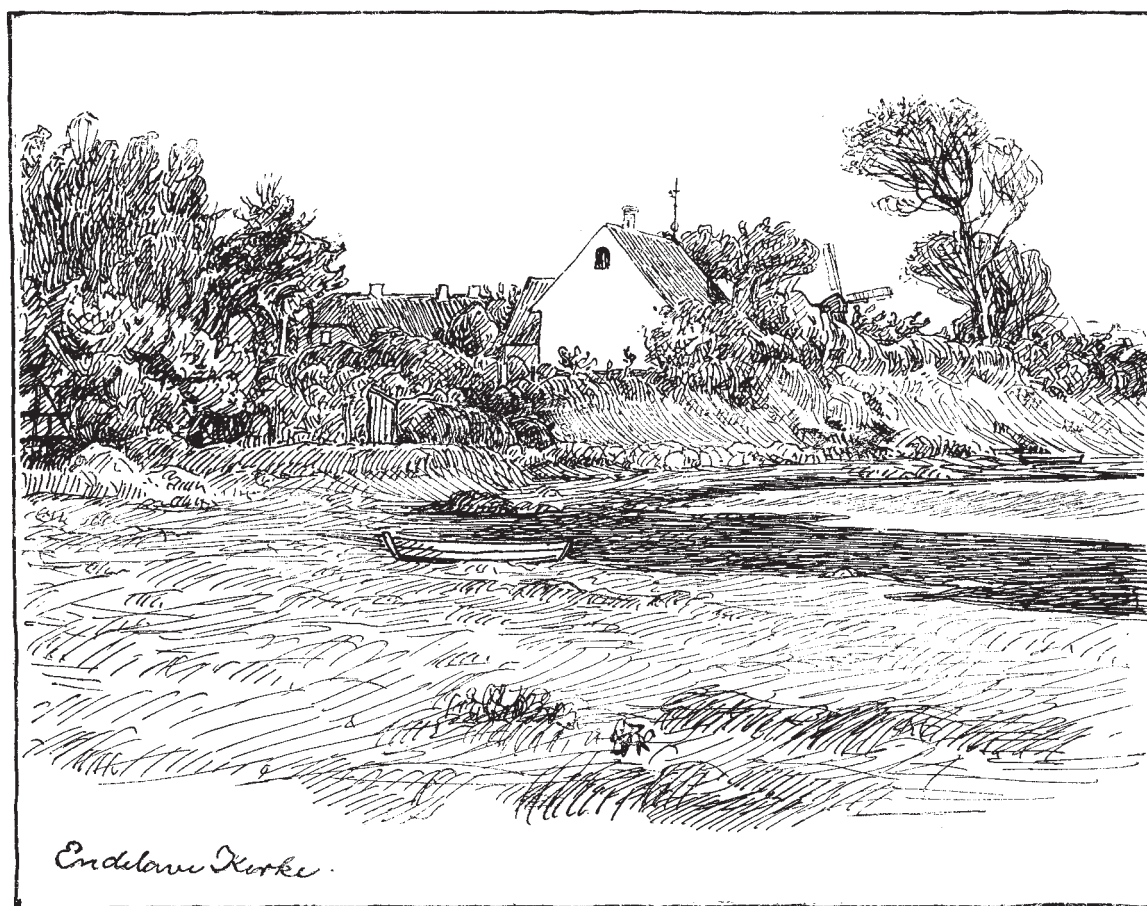

Fig. 49. Kirken set fra strandengen i nordøst. Pennetegning af Johannes Larsen 1922. Efter Achton Friis: *De danskes Oer*, 1927. – *The church seen from the meadow in the north east.*

SUMMARY

Like other small islands, the island of Endelave, which belonged to the Crown during the Middle Ages, probably first acquired a church in the Late Middle Ages – no earlier than the mid-fourteenth century. The church, which lies close to the north beach in the village of Endelave, was built of fieldstone with no windows to the north. The only original detail is the door with its segmental arch, since both the chancel arch and the windows have been changed several times. The porch on the south side may have been added in the 1500s.

After the wars with Sweden in the 1600s the church was in a state of severe decay, and in 1707

Baron Frederik Krag, who had bought the island from the King in 1695, took the initiative for a radical refurbishing, involving among other things the removal of the chancel gable to make room for a modest expansion of the nave at the expense of the chancel.

In 1910 the church gained economic independence and in 1931 it was again expanded with the erection of a tower as well as the installation of new windows – all after drawings by the Horsens architect Viggo Norn. The most recent major repair was in 1967.

The oldest items of *inventory* are a baptismal font of granite – Romanesque, judging from the

form – and an iron-bound door leaf, presumably from the 1500s. Of much greater interest are the pulpit and the remains of an altarpiece, both reflecting the new requirements of the Lutheran Reformation in 1536 as regards the church interior. The form of the pulpit from *c.* 1575 suggests that it may originally have been set up right in front of the chancel arch as a so-called ‘lectorium’ pulpit. Of the altarpiece from *c.* 1590 only two wings are now preserved, with paintings of *Mankind between the Law and the Gospel*, *Abraham and Isaac*, the *Resurrection* and the *Baptism of Jesus* – the first of these a Lutheran allegory, closely related to the illustration on the title page (Erhard Altdorfer, 1533) of Christian III.s Bible (1550).

In 1697 the church owner, Baron Frederik Krag, had his own name and that of his second wife, Charlotte Amalie Griffenfeld, inscribed on the bowl of the preserved chalice, but the paten and wafer box donated at the same time have been lost. In connection with the above-mentioned major repairs of the church building in 1707 Krag had the Renaissance altarpiece repainted. From this modernization the altarpiece still has the *Eucharist* painting of the main panel and the Evangelist pictures of the top piece, both hanging on the walls of the nave; in addition, on the backs of the side wings of the altarpiece there are remains of the *Crucifixion* and the *Deposition*, while the front pictures of the *Entombment* and the *Resurrection* were removed in 1939 with the uncovering of the Renaissance paintings.

Two older photographs (figs. 9, 29) capture the impression of the small inventory-packed church before the scrapping of old furnishings

began around 1900, culminating in the main restoration and the building of the tower in 1931. In the chancel the altarpiece disappeared as well as the minister’s and parish clerk’s seats; in the nave the owners’ seats, pews and gallery. Thus the present altarpiece is from 1902, while the pews, the board listing the incumbents, the chandeliers etc. were obtained and donated in the course of the second and third decades of the twentieth century. In 1943 the altarpiece was supplemented with the old side wings, which had lain in the loft since 1902. The Evangelist portraits of the top piece, too, were restored to their former dignity, while a font canopy, probably also donated by Frederik Krag, is still kept in the loft.

Sepulchral monuments: After 1900 a number of tombstones and tomb slabs from the floors of the church were moved out to the porch and the churchyard. The oldest of these are the tombstone of the minister Jørgen Hansen Leirskov (†1554) and a slightly younger stone with a secondary inscription to his colleague Jens Holger Assenius (†1827), set partly in the south wall of the porch and partly outside in its east wall. Tiles from the bailiff Søren Jensen’s family tomb (†1769) have been set up in the porch, while a stone commemorating the sea captain Niels Jensen Gylling (†1776) now lies in the churchyard, southeast of the chancel. North of the nave, close to where there was once a passage up to the owner’s family gallery, there is a tomb for the families Schildknecht and Hoe from the manor of Louisenlund – the island’s last private church owners.